

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΨΑΛΙΔΑ
ΣΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥ
ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

(Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΨΑΛΙΔΑΣ ΚΑΙ Η "ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ,,)

Ύπο
ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΦΡΑΓΚΟΥ
Τακτικού Καθηγητού της Παιδαγωγικής

Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας στὴ Γεωγραφία του¹ λέγει γιὰ τὰ Ἰωάννινα : « Πρῶτη λοιπὸν ἐπαρχία τῆς Ἠπείρου εἶναι τὰ Ἰωάννινα, τῆς ὁποίας καὶ πόλις πρωτεύουσα τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος εἶναι, μὲ θρόνον Μητροπολίτου. Κεῖται εἰς τὴν 39 1/2 μοῖραν τοῦ πλάτους καὶ 39 1/2 τοῦ μήκους, εἰς τὸν αὐτὸν σχεδὸν παράλληλον μὲ τὸν Λώκη τῶν Κορφῶν. Ἀπέχει δὲ ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακοῦ κόλπου ὥρας 14, καὶ ἀπὸ τὴν Γουμενίτζαν 15 καὶ ἀπὸ τὴν Σαγιαδάδα 18..

..... Ἐχει δὲ σπήτια 3.000 σχεδόν· 1.700 ρωμαίικα, 1.000 τούρκικα καὶ ὡς 300 ἐβραϊκά... Ἐχει δὲ καὶ παλάτια ὑπέρλαμπρα αὐθεντικά 5· ἐκκλησίες 7, καὶ τζαμιὰ 17· ἓνα μικρὸ μπεζεστένι εἰς τὴν ἀγορὰν θολογυριστὸν· σχολεῖα δὲ εἰς τὰ ὁποῖα σπουδάζουν ὑπὲρ τοὺς 400 μαθητὰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν, τὴν Ποιητικὴν, τὴν Ρητορικὴν, τὴν Γεωγραφίαν, τὴν Μαθηματικὴν, τὴν Φιλοσοφίαν καὶ Θεολογίαν».

Σ' αὐτὴ τὴν πόλιν, τότε ποὺ ἔπρεπε νὰ κάμῃς 14 ὥρες γιὰ νὰ πᾶς στὸν Ἀμβρακικό καὶ 15 ὡς τὴν Ἠγουμενίτσα, γεννήθηκε τὸ 1767 καὶ ἔδρασε ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ πῖο συγκροτημένος καὶ μορφωμένος διδάσκαλος τῶν Ἰωαννίνων. Ἐζήσε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ 1700 ἑλληνικὰ σπίτια, πῆγαινε στὸ θολογύριστο μπεζεστένι, γιὰ τὸ τοῦ ἄρεζε ὁ θόρυβος τῆς ἀγορᾶς καὶ προπαντὸς, δίδασκε μὲ πάθος καὶ ἐνθουσιασμὸ στοὺς νέους, ὄχι μόνον τὶς γραμματικὲς γνώσεις, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑψηλὸ ἑλληνικὸ φρόνημα. Ἐνας ἄγνωστος μαθητῆς του τὸ 1879 μᾶς λέγει γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα² : « Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ἐκτὸς τῆς πολυμαθείας, εἶχε προσέτι ἐν τῇ καρδίᾳ τὸ πῦρ τοῦ οὐρανοῦ. Φιλόσοφος ἐνθουσιαστής, δὲν ἐδίδασκε τὰ γράμματα πρὸς διάδοσιν μόνον γνώσεων ὠφελίμων, ἀλλὰ καὶ πρὸς δημιουργίαν πολιτῶν γενναιοφρόνων. Ἡ ποικιλία καὶ ἡ χάρις τῆς διδασκαλίας του ἀπετέλει κόσμον ὀλόκληρον, καὶ κόσμον ὠραῖον, ἡ δὲ παράστασις του τοσοῦτο εἶχε τὸ ἐπαγωγόν, ὥστε οἱ ὀμιληταὶ αὐτοῦ, μετὰ τὸ τέλος τοῦ μαθήματος, ἀπεχώρουν τεθλιμμένοι, καὶ ὄχι ὅπως οἱ τοῦ ἡμετέρου πανεπιστημίου φοιτηταὶ ποδοκροτῶσι, διὰ ν' ἀναγκάσωσι τὸν καθηγητὴν νὰ παύσῃ τὴν παράδοσιν πρὸ τῆς ὠρισμένης ὥρας». Ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ. Πενήντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ψαλίδα — πέθανε τὸ 1829 στὴ Λευκάδα — βρίσκεται ἓνας μαθητῆς του ποὺ τὸν θυμᾶται ἐντονα. Μεγάλῃ εἶναι ἡ ἐπιτυχία τοῦ δασκάλου ποὺ κατορθώνει νὰ ἐπιζήσῃ μὲ τόσο ζωντανὸ τρόπο στὴ μνήμη τῶν μαθητῶν του. Γιὰ

1. Κοσμά τοῦ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου, Προλεγόμενα καὶ Σημειώσεις Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση, Ἰωάννινα 1964, Ἔκδ. Ἐταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, σ. 52-53.

2. «Ἐστία», 1 Ἀπριλίου 1879, σ. 203.

τήν παιδαγωγικήν πετυχημένος δάσκαλος δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ διδάσκει μὲ ὄλους τοὺς κανόνες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας, ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ κατορθώνει νὰ βγάλῃ ἀνθρώπους ποὺ ξέρουν νὰ ὑπηρετήσουν μὲ πίστη καὶ ἀφοσίωση τὸ ἔθνος τους καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἄν κρίνουμε μὲ αὐτὸ τὸ αὐστηρὸ κριτήριον ὡς δάσκαλον τὸν Ἀθανάσιον Ψαλίδα, τότε πρέπει νὰ τὸν κατατάξουμε ἀνάμεσα στοὺς πετυχημένους παιδαγωγούς. Ὁ Ψαλίδας ἔβγαλε ἀνθρώπους ποὺ ὑπηρετήσαν τὴν παιδείαν καὶ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Μαθητὲς τοῦ ἦσαν οἱ καθηγητὲς Χριστόφορος Φιλητάς καὶ ὁ Κ. Ἀσώπιος καὶ ἄλλοι πολλοὶ ποὺ διδάξαν σὲ διάφορα σχολεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μαθητὴς τοῦ ἦσαν ὁ Νικ. Μανιάκης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναπτύξει μεγάλη δραστηριότητα στοὺς κύκλους τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου τοῦ Λονδίνου¹. Κι' ὁ νεαρὸς μαθητὴς τοῦ βαρῶνος Θεοχάρης Κεφαλάς, τὸν ὁποῖον ὁ Ψαλίδας συνόδευε ὡς παιδαγωγὸς τὸ 1787 στὴ Βιέννη, κατέβηκε στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα μὲ τακτικὸ στράτευμα νὰ πολεμήσῃ². Ἡ ἐπίδοσις τῶν μαθητῶν τοῦ Ψαλίδα στὴν κοινὴ ὑπόθεσις τοῦ Γένους δείχνει ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ πέτυχε ἀπόλυτα.

Κι' ὅμως ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκατασταθῆ στὴ συνείδησιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ στὸν τόπον τοῦ. Εἶναι ὁ παραγνωρισμένος διδάσκαλος ποὺ, μόνον ποὺ δούλεψε ὅσο λίγοι γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν προκοπὴν τοῦ Γένους, δὲν τιμῆθηκε ὅσο πρέπει. Μερικοὶ μάλιστα λόγιοι ἔγραψαν μὲ τρόπο μειωτικὸν γιὰ τὸν Ἀθανάσιον Ψαλίδα. Ὁ Α. Παπαδόπουλος-Βρετὸς³ ἀναφέρει ἀναληθῶς ὅτι ὁ λόρδος Γκίλφορντ «δὲν εἶχε περὶ αὐτοῦ οὐδεμίαν ὑπόληψιν». Ὁ Σπ. Λάμπρος⁴ λέγει: «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὀλίγα καὶ μικροῦ λόγου κατέλιπε συγγράμματα... Ὁ Ψαλίδας εἶναι κατὰ ταῦτα πολὺ ὑποδεέστερος ἄλλων Ἰωαννιτῶν λογίων, οὐδὲ φαίνεται ἔχων βαθεῖαν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς». Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὗτοι νομίζω εἶναι πολὺ μειωτικοὶ γιὰ ἕνα τόσο σημαντικὸν ἄνθρωπον. Ἡ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ, τῆς ζωῆς καὶ τῶν κρίσεών τοῦ γιὰ τὰ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα τοῦ τόπου μας, μοῦ ἔδειξαν ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἄνθρωπον προικισμένον μὲ δξυδέρκεια, σωφροσύνην, πάθος γιὰ τὸν τόπον τοῦ καὶ ἀφοσίωσιν στὸ ἐπαναστατικὸν πνεῦμα καὶ στὴν ἀναγέννησιν τῆς παιδείας. Ὁ Α. Βρανούσης, στὴν ἐμπεριστατωμένη μονογραφίαν ποὺ ἔγραψε γιὰ τὸν Ψαλίδα ὡς πατριώτην, πολιτικόν καὶ ἀγωνιστήν, καὶ ἡ ὁποία μοῦ στάθηκε πολὺτιμη γιὰ τίς πληροφορίες τῆς, νομίζω πῶς

1. Βλ. Α. Βρανούσης, Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἰωάννινα 1952, σ. 84-85. Ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ Α. Βρανούση μοῦ στάθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα χρήσιμη γιὰ τίς πληροφορίες τῆς. Ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἡ πιὸ συνθετικὴ παρουσίασις τῆς ζωῆς τοῦ Ἀθαν. Ψαλίδα.

2. Α. Βρανούσης, ὁ.π., σ. 124 καὶ 125.

3. Α. Παπαδοπούλου-Βρεττοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Μέρος Β', 1857, σ. 351.

4. «Νέος Ἑλληνομνήμων», 13, 1915, σ. 292.

πολύ σωστά τὸν χαρακτήρισε ὡς διδάσκαλο τοῦ Γένους. Ἡ μνήμη του ὁμῶς ἀκόμα δὲν ἔχει ἀποκατασταθῆ. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς¹ γράφει: «Στὰ 1795 ἕνας νέος φιλόσοφος και ἴσως φθονερός, ὁ ‘Αθανάσιος Ψαλίδας δημοσιεύει ἕνα φυλλάδιο, ὅπου χτυπάει τὴ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη και τὸν ἴδιο». Ὁ Δημαρᾶς μᾶς παρουσιάζει τὸν Ψαλίδα ὡς νέο φιλόσοφο και ἴσως φθονερό, γιατί τὸν βλέπει πάντα σὲ δεῦτερο πλάνο, σὲ σχέση με κάποιον ἄλλον, με τὸν Κοραῆ ἢ τὸν Βούλγαρη. Νομίζω ὅτι οἱ θέσεις αὐτές δὲν εἶναι σωστές. Ὁ Ψαλίδας πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸ ἐπίκεντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα και τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἰωάννου Βηλαρᾶ, τὸ 1814, πού τὸν ἀπεκάλεσε Ἀρχιδιδάσκαλο εἶναι πολὺ σωστός.

Ὁ ‘Αθανάσιος Πέτρου Ψαλίδας γεννήθηκε στὰ Ἰωάννινα τὸ 17672. Παλληκᾶρι δεκαοκτῶ χρονῶν, τὸ 1785, πηγαίνει στὴν Πολτάβα τῆς Οὐκρανίας γιὰ ἀνώτερες σπουδές. Ἐκεῖ μένει δυὸ χρόνια και ὕστερα, ἀπὸ τὸ 1787 ὡς τὸ 1795 ἐπὶ ὀκτῶ χρόνια, βρίσκεται στὴ Βιέννη, ὅπου στὴν ἀρχὴ σπουδάζει ἱατρικὴ και ὕστερα φιλοσοφία, ἑλληνικὴ και λατινικὴ φιλολογία, ξένες γλῶσσες και φυσικομαθηματικά, ἰδίως πειραματικὴ φυσικὴ. Μιλοῦσε και ἔγραφε τὰ ρωσικά, τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, τὰ λατινικά, τὰ γαλλικά, τὰ γερμανικά και τὰ ἰταλικά. Ὁ βιογράφος του Σ. Δ. Κρίνος ἔγραφε τὸ 1879 στὸ περιοδικὸ «Ἐστία»³: «Πόσον δὲ λόγιος ἦτο ὁ ἀνὴρ ἀρκούντως νομίζω καταδεικνύουσι τοῦτο τὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου ἱατροῦ Χόλλανδ, ὅστις προσωπικῶς ἐγνώρισε τὸν Ψαλίδαν· Πάντων — λέγει ὁ Χόλλανδ — τῶν ἐν Ἰωαννίνοις λογίων ἀναντιρρήτως ἐπρώτευσεν ὁ προειρημένος Ψαλίδας. Ὁ θαυμαστός οὗτος ἀνὴρ ἐκέκτητο ὄσπην πολυμάθειαν και εὐφυΐαν, τοσαύτην εὐφράδειαν και δεινότητα περὶ τὸ λέγειν... ἦτο ἱκανὸς νὰ ἀγορεύσῃ μετὰ νεανικῆς ζωηρότητος περὶ παντὸς θέματος, ἰδίως δὲ περὶ τῆς τέχνης, τῆς φιλοσοφίας και τῆς εὐκλείας τῆς πατρίδος του Ἑλλάδος... Ὁ Ψαλίδας ἐν Γερμανίᾳ και ἀλλαχοῦ ἐσπούδασε θετικὰς και ἀκριβεῖς ἐπιστήμας· φύσει ὁμῶς ἀποκλίνει εἰς μελέτας φιλοσοφικάς». Τὸ 1791, εἴκοσι τεσσάρων χρονῶν, δημοσιεύει ἕνα φιλοσοφικὸ ἔργο στὰ ἑλληνικά και στὰ λατινικά, «Ἀληθῆς Εὐδαιμονία», στὸ ὁποῖο διαπραγματεύεται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς και τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ 1792 δημοσιεύεται στὴ Βιέννη μία συλλογὴ διηγημάτων, ἡ πρώτη νομίζω καθερὰ ἑλληνικὴ, μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, με τὸν τίτλο «Ἐρωτος Ἀποτελέσματα». Ἡ συλλογὴ αὐτὴ συνεχίζει τὴν παράδοση πού ἀρχισε τὸ 1790 ὁ Ρήγας Φεραῖος με

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τ. Α', 1948, σ. 134.

2. Βλ. σχετ. Σ. Δ. Κρίνου, «Ἐστία» 1879, σ. 145-150, Λ. Βρανούση, δ. π., και Κ. Διαμάντη, Ὁ ‘Αθανάσιος Ψαλίδας και τὸ ἀρχεῖον του, «Δελτίον Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος», 1960, σ. 550 κ.έ.

3. Σ. Δ. Κρίνου, δ. π., σ. 149.

τὴν ἔκδοση τῆς συλλογῆς, μεταφρασμένων ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ διηγημάτων, ἡ ὁποία ἐπιγράφεται «Τὸ σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἑραστῶν». Γιὰ τὴ συλλογὴ «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» ὑπῆρχε ὡς τὴν ἀμφισβήτηση σχετικὰ μὲ τὴν πατρότητά της. Ὁ Λ. Βρανούσης παλιότερα τὴν εἶχε κατατάξει ὡς ἀμφισβητούμενο ἔργο τοῦ Ρήγα Φεραίου. Σήμερα τὸ Ἀρχεῖο Ψαλίδα μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ μᾶς ἔδωσε — ἀποδείξεις πωλήσεων αὐτῶν τῶν βιβλίων, γράμματα ξένων μὲ τὰ ὁποῖα ζητοῦν ἀπὸ τὸν Ψαλίδα ἀντίτυπα τῆς συλλογῆς τῶν διηγημάτων του — νομίζω πὼς μᾶς ἔδειξε ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα. Ἔτσι ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ὁ πρῶτος Ἑλληνας διηγηματογράφος. Στὴ Βιέννη ὁ Ψαλίδας συνδέεται μὲ τοὺς κύκλους τοῦ Ρήγα Φεραίου καὶ γνωρίζει μᾶλλον ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὸν ἴδιο τὸ Ρήγα Φεραῖο, ὁ ὁποῖος εὗρίσκετο στὴ Βιέννη στὰ 1790 γιὰ ἕξι περίπου μῆνες. Τὸ 1795 δημοσιεύεται ἀνωνύμως, ἓνα μικρὸ φυλλάδιο, τὰ «Καλοκινήματα». Ἀφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἔκδοση τῆς Λογικῆς τοῦ Βούλγαρη. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται μὲ τὸ ἀρχικὸ γράμμα Δ.... καταφέρεται μὲ ἀρκετὴ σφοδρότητα καὶ δυνατὴ ἐπιχειρηματολογία ἐναντίον τοῦ Εὐγ. Βουλγάρεως καὶ ἀνασκευάζει τὴ μεθοδολογία τῆς Λογικῆς του. Ὁ Εὐγ. Βούλγαρης ἀπάντησε στὶς κατηγορίες τοῦ ἀνωνύμου Δ.... μὲ ἄλλο φυλλάδιο καὶ ἐκεῖ ἀποκάλυψε ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν «Καλοκινήματων» εἶναι ὁ Ἀθαν. Ψαλίδας. Ἄς σημειώσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν τάση τοῦ Ψαλίδα νὰ παρουσιάζεται ἀνωνύμως. Στὰ «Καλοκινήματα» ὁ Ψαλίδας εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Λογικὴ τοῦ Βουλγάρεως δὲν εἶναι φιλοσοφικὴ, ἀλλὰ θεολογοφιλοσοφικὴ. Ἀλλὰ μέσα σ' αὐτὸ τὸ φυλλάδιο ἀνακαλύπτουμε κι' ἓνα θερμὸ πατριώτη ποῦ προσπαθεῖ νὰ ἀφυπνίσῃ τοὺς ὁμογενεῖς του. Γράφει¹: «Ἀχ ταλαιπωρημένον καὶ διεσπαρμένον μου τῆδε κακεῖσε γένος! Πόσῃ λύπῃ αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ μου, ὅταν παρασταίνῃ τὴν ἄκραν λαμπρότητα, σοφίαν καὶ δόξαν τῶν προγόνων μας, καὶ ἀκολούθως εὐτυχίαν· καὶ ἐξεναντίας τὴν χαμέρπειαν, ἀμάθειαν καὶ ἀτιμίαν, καὶ ἐπομένως τὴν ἄκραν δυστυχίαν ἡμῶν τῶν ἀπογόνων αὐτῶν· πόσον αἰσθητικοὶ ἦσαν ἐκεῖνοι, καὶ πόσον ἀνίσθητοι ἀπεκατεστάθημεν ἡμεῖς· πόσον ἐνδοξοὶ ἐκεῖνοι, καὶ πόσον ἄτιμοι ἡμεῖς· ὥστε ὁποῦ κατηντήσαμεν καθάρματα καὶ ἀνδράποδα ξένων ποτὲ βαρβάρων γενῶν, καὶ γέλοιον ὄλου τοῦ κόσμου· ὦ πόση ἡλιθιότης! ὦ πόση ἀναισθησία! ἡμεῖς ὁποῦ ἐστάθημεν τὸ παράδειγμα τῆς ἀρετῆς ὄλου τοῦ κόσμου, νὰ καταντήσωμεν ὑπόδειγμα τῆς χαμερπειᾶς καὶ βαρβαρότητος· βαβαί! ὁ καλαμὸς μου καταβρέχεται ἀπὸ τὰ δάκρυα, ἡ λύπη καὶ ἡ κατῆφεια τὸν ἐμποδίζει ἀπὸ τὸ νὰ θρηνήσῃ τὴν ἀθλιότητά μας περαιτέρω·

1. Βλ. «Καλοκινήματα», ἔκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, σ. 4. Ἡ ἔκδοση εἶναι ἐξαντλημένη. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἀγγέλου ποῦ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλῃ φωτοτυπίες.

ἐπειδὴ ἡ ὕλη τῆς δυστυχίας εἶναι ἱκανὴ διὰ ὅλους τοὺς τραγωδούς, ὅπου ἐστάθησαν ἐξ ἀρχῆς τοῦ κόσμου· καὶ τῇ ἀληθείᾳ ἀναισθητότερος ἤθελα εἶμαι καὶ ἀπὸ αὐτῆς τῆς πέτρας, ἂν βλέποντας τὸ γένος μου εἰς τὴν τάλαιπωριαν, εἰς αὐτὴν τὴν δυστυχίαν, δὲν ἤθελαν ταραχθῆ τὰ σπλάχνα μου, δὲν ἤθελαν σηκωθῆ πυκναὶ ἀναθυμιάσεις λύπης, ὡς νέφη ἀπὸ τὴν καρδίαν μου, καὶ δὲν ἤθελα χύσει πηγὰς δακρῶν· ἀλλὰ τί τὸ ὄφελος, ἂν καὶ ἀκαταπαύστως ἤθελα χύνη ποταμηδὸν δάκρυα, καθὼς καὶ τώρα χύνω γράφοντας καὶ καταβρέχοντας τὸ χαρτίον· ἐπειδὴ τὰ δάκρυά μου δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ σᾶς καταστήσουν αἰσθητικούς, δὲν προξενοῦν κρότον νὰ σᾶς ἐξυπνήσουν ἀπὸ τὸν βαθὺν ὕπνον, καὶ ἀκολούθως οὔτε ἐνέργειαν κάμνουν εἰς τὰς λειθωμένους καρδίας σας, ὅπου ἐσυνήθισαν νὰ τὰ νομίζουν διὰ σημεῖα ὑποκρίσεως καὶ τρέλας· ἀλλὰ διὰ νὰ σᾶς παρακινήσῃ τινὰς εἰς αἴσθησιν δεῖται λόγου, δεῖται φωνῆς ἐκπληκτικῆς, ἐπειδὴ κεκῶφωσθε τὰ ὦτα, καὶ ἐσκληρύνθητε τῇ καρδίᾳ. Αὐτὴν δὲ τὴν ἐκπληκτικὴν φωνὴν θέλεις τὴν ἀκούσει δι' ἄλλου τινὸς βιβλίου, ὅπου μετ' ὀλίγον θέλει ἐκδοθῆ».

Στὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Ψαλίδα βλέπουμε ἓναν ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο ἄνθρωπο ποὺ συγκινεῖται ἀπὸ τὴν τύχη τοῦ ὑποδουλωμένου Ἑλληνικοῦ γένους καὶ προσπαθεῖ νὰ ξυπνήσῃ τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση. Τὸ ὕφος του σὲ πολλὰ σημεῖα εἶναι σκληρὸ καὶ ἐπαναστατικόν. Μᾶς θυμίζει μεταγενέστερα ἔργα ποὺ διαπνέονται ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα. Δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσῃ βαριὰ λόγια καὶ στὸ τέλος ἀναφέρει ὅτι θὰ ἐκδοθῆ ἓνα βιβλίον μὲ «ἐκπληκτικὴ φωνή». Ποιὸ νὰ ἦταν ἄραγε αὐτὸ τὸ βιβλίον;

Τὸ 1795 ὁ Ἄθανάσιος Ψαλίδας γυρίζει στὴν πατρίδα του τὰ Ἰωάννινα καὶ ἀπὸ τὴν 1η Φεβρουαρίου 1796 διδάσκει στὴν Μαρουτσαία Σχολή. Γιὰ τὴν ἡμερομηνίαν τῆς ἀφίξεως τοῦ Ψαλίδα στὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν οἰκογενειακὴ κατάστασή του ἔχουμε ἓνα χειρόγραφο σημείωμά του (στὸ Ἀρχεῖο Ψαλίδα)¹ τὸ ὁποῖο παρουσίασε ὁ κ. Κ. Διαμάντης, Διευθυντῆς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους: «1795 Σεπτεμβρίου 14 ἦλθον ἀπὸ Βιένναν διὰ Τριεστίου καὶ Ἄρτης εἰς Ἰωάννινα· καὶ εἰς τοὺς 1796 Φεβρουαρίου α' ἄρχισα εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Μορουτζῆ τὴν διδασκαλίαν· καὶ εἰς τοὺς 1800 Σεπτεμβρίου 20 ἀρραβώνισα τὴν Ζαχαροπούλαν, θυγατέρα τοῦ ποτὲ Ἀναστασίου Κοντοβασίλη· καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει κατὰ μῆνα Νοέμβριον ταῖς 11 ἐστέφθην αὐτὴν· καὶ εἰς τοὺς 1801 Δεκεμβρίου 6 ἐγεννήθη ἡ πρώτη μου θυγάτηρ Ἐλισάβητ καὶ εἰς τοὺς 1802 κατὰ μῆνα Νοέμβριον ταῖς 15 ἐγεννήθη ἡ δευτέρα θυγάτηρ Ἐλένη· καὶ εἰς τοὺς 1801 Ἀπριλίου 4 τὸ γεῦμα ἐγεννήθησαν δίδυμα ὁ Πέτρος καὶ Ἄναστάσιος, ὅστις δεύτερος τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καὶ ἀπέθανε· καὶ εἰς τοὺς 1805 Ἀπριλίου 6 ἡμέρα Μεγάλῃ Πέμπτῃ τὴν 1 1/2 ὥραν νυκτὸς ἀπέθανε ἡ σύζυγός μου νοσήσασα μῆνας πέντε μὲ πυρετὸν ρευματικὸν καὶ γα-

1. Κ. Διαμάντης, δ.π., 1962, σ. 319-320.

στρικὸν μὲ αἰμορραγίαν ἀπὸ τοὺς ρώθωνας κατ' ἀρχὰς καὶ ἀπὸ ἀπειρίαν καὶ ἰσχυρογνομίαν τοῦ ἰατροῦ ἐξαδέλφου τῆς κατήνησεν εἰς φθίσειν πνεύμονος καὶ μοῦ ἐπροξένησεν τὴν μεγαλύτεραν λύπην». Αὕτῃ ἦταν ἡ οἰκογενειακὴ κατάστασις τοῦ Ἀθανασίου Ψαλῖδα, ἀπὸ τὸ 1795 ὡς τὸ 1805, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ ἴδιος. Τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο ὁ Ψαλῖδας συναντᾷ πολλές δυσκολίες, ὥσπου νὰ σταθεροποιήσῃ τὸ σχολεῖο του. Σ' ἓνα γράμμα του, τοῦ 1805¹, μᾶς περιγράφει διεξοδικὰ τὶς ἀντιδράσεις πού συναντᾷ καὶ τὶς κατηγορίες πού τοῦ ἀποδίδουν. Τελικὰ ὁμοῦς ὁ Ψαλῖδας θὰ ἐπιβληθῇ, γιὰτὶ πιστεύει στὴν ἀναγκαιότητα τῆς παιδείας καὶ στὴν προκοπὴ τοῦ ἔθνους. Ἐπὶ 24 χρόνια διδάσκει στὰ Ἰωάννινα παρόλες τὶς δυσκολίες πού συναντᾷ. Τὸ 1815 ἔχει ἐβδομήντα τρεῖς μαθητὲς² καὶ τὸ 1819 ἔχει 132 μαθητὲς³. Ὁληθὴ αὕτῃ τὴν περίοδο ἀναπτύσσει μιὰ καταπληκτικὴ δραστηριότητα γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὸ ἑλληνικὸ γένος. Εἶναι καινοτόμος καὶ ζωντανὸς δάσκαλος. Διδάσκει φιλοσοφία, μαθηματικά, γεωγραφίαν καὶ πειραματικὴ φυσικὴ. Ἀπὸ τὴ Βιέννη ἔφερε ὄργανα, ἀεροναυτικὲς μηχανές, ἠλεκτρικὲς, ὀπτικὲς κ.λ.π. Τὰ πειράματά του κάνουν ἐντύπωση καὶ οἱ Γιαννιωῆτες θαμπωμένοι τὰ παρακολουθοῦν. Γιὰτὶ ὁ Ψαλῖδας δὲν διδάσκει μόνον στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ παντοῦ ὅπου βρίσκειται. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει μόνον ἡ κλειστὴ διδασκαλία στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ κοινοῦ. Χρησιμοποιοῦ τὴν ἀπλοελληνικὴν, γιὰ νὰ μεταδώσῃ τὶς ἰδέες του μὲ θερμὴν καὶ ζωντανίαν. Στὸ ἀρχεῖο του ἀνακαλύπτουμε σήμερον πὼς ὑπῆρχαν ποιήματα τοῦ Διον. Σολωμοῦ. Ἀναγνωρίζει ὡς μεγάλους ποιητὲς τὸν Ἰωάννη Βηλαρά, τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλον καὶ τὸν Διον. Σολωμό. Οἱ κρίσεις καὶ οἱ ἰδέες του αὐτὲς μᾶς κάνουν ἐντύπωση, γιὰτὶ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴν οἱ περισσότεροι λόγιοι ἦσαν στραμμένοι σὲ ἄλλες κατευθύνσεις. Ὑστερον ἀπὸ 80 περίπου χρόνια οἱ φιλόλογοι καὶ οἱ ποιητὲς τοῦ νεοελληνισμοῦ θὰ ἀνακαλύψουν τὶς θέσεις πού εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Ἀθανάσιος Ψαλῖδας. Μὲ τὴν διδασκαλίαν του ὁ Ἀθανάσιος Ψαλῖδας δὲν θέλει νὰ διδάξῃ τὴν ξερὴν γραμματικὴν, θέλει νὰ μεταδώσῃ τὰ νεώτερα ἐπιτεύγματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ νὰ ταραξῇ συνειδήσεις. Ἦδη στὸ φυλλάδιον πού ἀναφέραμε, «Τὰ καλοκινήματα»⁴, εἶχε κατακρίνει τοὺς ξερὸς γραμματικὸς καὶ τοὺς λεξιθῆρες: «Ὅλοι σχεδὸν οἱ διδάσκαλοι τοῦ γένους μας, γράφει μὲ κάποια ἴσως νεανικὴ ὑπερβολή, εἶναι διδασκαλῆς, τὰ ὅποια ἤτοι μεταφράζοντα καμμίαν γραμματικὴν ἢ διδάσκοντα τὸ τύπτω καὶ τὸ ἐκ τρίτου καὶ ἐκ τετάρτου τοῦ Γαζῆ ἢ συγγράφοντα τρεῖς τέσσαρας στίχους ποιητικὸς νομίζουσι ὅτι ἔκαμαν μὲγάλον τι εἰς τὸ κοινὸν ἢ ἠὔξησαν κανένα μέρος τῆς φιλοσοφίας· ὅθεν κομπάζουσι θέλοντες νὰ νομίζωνται Φιλόσοφοι οἱ ἀνόητοι, διὰ

1. Κ. Διαμάντη, ὁ.π., σ. 322.

2. Κ. Διαμάντη, ὁ.π., σ. 346.

3. Κ. Διαμάντη, ὁ.π., σ. 366.

4. «Καλοκινήματα», ὁ.π., σ. 25.

τὰ λεξίδια οἱ λεξιθῆραι». ‘Ο Ψαλίδας στὰ Ἰωάννινα θά συνεχίσῃ αὐτὴ τὴ ριζοσπαστικὴ διδασκαλία του. Δὲν θέλει οἱ μαθητὲς του νὰ εἶναι ἀπλοὶ γραμματικοὶ καὶ «λεξιθῆραι». Μεταδίδει, ὅπως ἔγραψε ὁ ἄγνωστος μαθητῆς του, τὸ πῦρ τοῦ οὐρανοῦ. Εἶναι ἀπόλυτα ἀφοσιωμένος στὸ διδασκαλικὸ ἔργο του. Σ’ ἓνα γράμμα του¹, τὸ 1815, πρὸς ἓνα ἄγνωστο συμπατριώτῃ του ποῦ βρίσκεται στὴ Βιέννη, γράφει: «ἀγάπα ἐκεῖνον τὸν συμπατριώτῃ σου, ὅπου ἔλιωσε στὴν πατρίδα του χρόνους 20, ὠφελώντας τὴ ὅσο ἤξερε καὶ ὅσο μπόρεσε καὶ μὲ ὅποιον τρόπο μπόρεσε, ξηγώντας ἐκεῖνες τὶς ἐπιστῆμες, ὅπου τὲς ἐστοχάσθηκε γιὰ ἀναγκαῖες στὴν τωρινὴ κατάστασι τοῦ γένους, ἐκεῖνον λέω ὅπου σοῦ ὑπογράφεται

Φίλος ἀγνός

‘Α : Ψ :»

‘Απὸ τὸ σχολεῖο τοῦ Ψαλίδα βγῆκαν πολλοὶ διδάσκαλοι, ἱατροὶ, ἱερεῖς καὶ ἔμποροι ποῦ σκορπίστηκαν σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Σὲ ἐπιστολὴ του τοῦ 1819² πρὸς τὸν Πατριάρχῃ ἀναφέρει ὁ ‘Αθανάσιος Ψαλίδας: «Τῶ εἰρημένῳ δὲ τρόπῳ ἄχρι τοῦδε (24 ἔτη) τῆς σχολῆς ὑπ’ ἐμοῦ διιθυνομένης, προῆλθον καὶ διδάσκαλοι καὶ ἱερεῖς καὶ ἱερομόναχοι καὶ ἱατροὶ καὶ ἔμποροι. Καὶ οἱ ταύτης τῆς σχολῆς ἀκροαταὶ καὶ τῶν κωμοπόλεων τῆς ἐπαρχίας καὶ τῆς Τρίκκης καὶ τοῦ κατὰ Τεργέστην, Ἀγκῶνα καὶ Λιβόρνον γένους ἡμῶν διδάσκαλοι γεγόνασιν, οἱ αὐτοὶ τε καὶ ἱερεῖς τῶν ἐκεῖ ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν καὶ ἐν τῇ Δακίᾳ ἔμποροι δὲ καὶ αὐτόθι καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν ἄλλαις εὐρωπαϊκαῖς ἀγοραῖς, οὐχ ἦττον τε καὶ ἱατροὶ ἀπέβησαν, οἱ μὲν αὐτῶν ἐνεργεῖα, οἱ δὲ δυνάμει, οἱ ὅσον οὐπω ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ Γαλλίας ἐλεύσσονται». Ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ οἱ μαθητὲς τοῦ Ψαλίδα, τὸ 1819, ἐπιστήμονες διαφόρων εἰδικότητων καὶ ἔμποροι, ἔχουν σκορπιστῆ σ’ ὅλους τοὺς χώρους τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γιὰ νὰ μεταδώσουν ὅσα τοὺς ἔμαθε ὁ Ἀρχιδιδάσκαλος τῶν Ἰωαννίνων.

‘Ο ‘Αθανάσιος Ψαλίδας εἶναι φωτισμένος δάσκαλος καὶ Παιδαγωγός. Ξέρει νὰ ζυπνᾷ συνειδήσεις, νὰ διδάσκῃ τὴν οὐσίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἐπιστήμης. Μπαίνει στὸ βάθος τῶν πραγμάτων καὶ δὲν ἀρκεῖται στὴν ἐπιφάνεια. Ἐχει καταπληκτικὴ πειθῶ καὶ σαγηνεύει τοὺς ἀκροατὲς του. Οἱ περιγηγῆτες μᾶς ἀναφέρουν ὅτι γιὰ ὅλα τὰ θέματα μιλοῦσε, ἀλλὰ γύριζε καὶ ξαναγύριζε στὸ θέμα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸς ἦταν ὁ πρῶτος καὶ μεγάλος καημὸς του. Πίστευε ὅτι ἡ σωστὴ καὶ ἀληθινὴ παιδεία ζυπνάει τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς κάμνει νὰ βρίσκουν τὸ δεσμὸ ποῦ ἐνώνει τὸ ἀληθινὸ μὲ τὸ ἐθνικὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ μὲ τὸ ἀληθινόν.

Πολὺ πρῶιμα, φαίνεται, ὁ Ψαλίδας συμμετεῖχε σὲ ἐπαναστατικὰς ἀδελ-

1. Κ. Διαμάντη, ὁ.π., σ. 339.

2. Κ. Διαμάντη, ὁ.π., σ. 366.

φότητες, οί όποϊες είχαν σχέση έως με την Έταιρεία του Ρήγα Φεραίου. Σ' ένα γράμμα του Χρ. Περραιβοῦ¹ προς τον Ψαλίδα από την Πάργα τὸ 1799, διαβάζουμε «Οἶδα ὡς πατριώτης ὢν καὶ φιλογενής εἰς ἄκρον τῆ τεκούση προσέδραμες παριδῶν τὰ κρείττω. Οὐ μὴν δέ τῷ ἡμικυκλίῳ ἐλάτρευσας. Τοιοῦτος ὢν καὶ τοιούτους φίλει· οἶος μὲν γὰρ δοκεῖς τοιοῦτος καὶ γῶ σοί. Εἰ καὶ μόλις ἀρχὴν ἢ ἀδελφότης ἡμῶν εἴληφεν, ἀλλ' ἔλκει με ὡς εἰς πολυχρόνιον θάρρος. Ἄνδρὸς γὰρ ἐλευθέρου ἐλευθέρως τε φρονεῖν καὶ λέγειν. Μὴ φθονήσης με μέτοχόν με ποιῶν τινῶν ἐξαιρέτων βιβλίων, πρὸ πάντων δὲ τοῦ μεταφρασθέντος Ἄναχαρσιδος ἢ χαρτῶν γεωγραφικῶν· ἐξόχως τῶν τοῦ πολῦτλα (οὔτινος τὴν γνῶσιν οὐκ ἀφήρσας) τέως τῶν παρὰ σοὶ βρυνόντων μέλι καὶ γάλα καὶ ἐρρωμένως ἔρρωσο». Στὸ γράμμα αὐτὸ βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν μερικὲς συνθηματικὲς λέξεις γιὰ ἀναγνώριση, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο πολὺ σημαντικὸ : Ὁ Περραιβός, πού βρίσκεται στὴν Πάργα, τὸ 1799 ζητάει ἀπὸ τὸν Ψαλίδα τὸ βιβλίο «Ἄναχαρσις», πού εἶχε μεταφραστῆ ἀπὸ τὸ Ρήγα καὶ εἶχε ἐκδοθῆ στὴ Βιέννη τὸ 1797, καὶ γεωγραφικοὺς χάρτες «ἐξόχως τῶν τοῦ πολῦτλα, οὔτινος τὴν γνῶσιν οὐκ ἀφήρσας», τοὺς χάρτες δηλαδὴ πού εἶχε τυπώσει ὁ Ρήγας Φεραῖος. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ψαλίδας ἦταν σὲ ἀμεση ἐπαφή μὲ τοὺς κύκλους τοῦ Ρήγα καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ρήγα Φεραῖο, «οὔτινος τὴν γνῶσιν οὐκ ἀφήρσεν».

Ἀργότερα πάλι, ὅταν ἀρχίζουν οἱ προετοιμασίες γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, μέσα στοὺς ἐπαναστατικοὺς κύκλους τῆς Ἡπείρου εἶναι καὶ ὁ Ψαλίδας. Μαζὶ μὲ τὸν ποιητὴ Ἰωάννη Βηλαρᾶ ξέρουμε ὅτι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1820 καταφεύγουν στὸ Τσεπέλοβο καὶ ἐκεῖ συγκεντρώνουν χρήματα, τὴν περίφημη «κάσα τῶν Γιαννίνων», καὶ καταστρώνουν σχέδια γιὰ νὰ ξεσηκώσουν ὀλόκληρη τὴν Ἡπειρο².

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1822 ὁ Ψαλίδας πηγαίνει στὴν Κέρκυρα. Ἔρχεται σὲ ἐπαφή, μέσω μαθητοῦ του, μὲ φιλελληνικὰ κομιτάτα τοῦ Λονδίνου, γράφει θετικὲς πληροφορίες γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς Ἡπείρου πρὸς τὸν Μαυροκορδάτο καὶ τὸ σπουδαιότερο, κρυφὰ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους, συγκεντρώνει τοὺς Σουλιῶτες καὶ τοὺς Χιμαριῶτες, πού βρίσκονται στὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς στέλνει νὰ πολεμήσουν στὸ Μεσολόγγι. Στὰ γράμματά του πρὸς τὸν Μαυροκορδάτο³ γράφει : «Διὰ συνεργείας μου στέλνεται μία μικρὴ βοήθεια εἰς τὸ Γένος, ὁ καπετὰν Ζῶης μὲ τὰ παιδιὰ Τζαβέλα, ὡς τριάντα στρατιῶτες διαλεγμένοι καὶ τίμιοι καὶ ἄξιοι καὶ πιστοὶ καὶ πολεμικοὶ καὶ ἔμπειροι τῶν τόπων». «Τὸν Νότην Μπότζαρην τέλος πάντων τὸν ἐξεκίνησα δι' αὐτοῦ». «Τὸν Νάστον τοῦ Μπότζαρη τὸν ξεκινῶ ὀγλήγορα».

1. Δ η μ. Σ ἄ ρ ρ ο υ, Γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» 1927, σ. 281.

2. Λ. Β ρ α ν ο ῦ σ η, ὅ.π., σ. 64.

3. Λ. Β ρ α ν ο ῦ σ η, ὅ.π., σ. 80.

Στὴν Κέρκυρα ἐπίσης ὁ Ψαλίδας συνδέεται μὲ τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπη. Τὸ 1824 ὁ Τρικούπης φεύγει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ πηγαίνει στὴ Ζάκυνθο, ὅπου συναντᾶται (γιὰ δευτέρη φορά) τὸν Διονύσιο Σολωμό. Δὲν ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ τὸ ἂν συζήτησαν γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ψαλίδα. Τὸ 1824 ὁμοίως γράφει ὁ Σολωμὸς τὸ «Διάλογο». Μέσα σ' αὐτὸ βρίσκουμε μερικὲς θέσεις πού εἶχε ἤδη διατυπώσει παλιότερα ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας¹. Πρέπει, νομίζω, νὰ υποθέσουμε ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Ψαλίδα μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸ Σπυρ. Τρικούπη στὸ Σολωμό. Ἔτσι πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὑπῆρξε κάποια σύνδεση, μέσω τοῦ Τρικούπη τουλάχιστο, ἀνάμεσα στὸν Ἐθνικὸ μας ποιητὴ καὶ τὸν ἐθνικὸ Παιδαγωγὸ τῆς Ἡπείρου.

Στὸ σημεῖο αὐτό, θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ μετατεθῶ σὲ ἓνα ἄλλο θέμα καὶ σὲ μιὰ χρονολογία πού προσπεράσαμε στὴ διαπραγματεύσῃ μας.

Τὸ 1806 στὴν Ἰταλία τυπᾶνεται ἓνα μικρὸ βιβλίο μὲ τὸν τίτλο «Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἢτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας». Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι γραμμένο ὡς μιὰ μεγάλη «Ἐπιστολή», γιὰ νὰ διαβαστῇ ἀπὸ ἐκείνους «ὁποῦ προφέρουσι τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀναστενάζουσι», ὅπως λέγει ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογό του, καὶ εἶναι ἀφιερωμένο «εἰς τὸν τύμβον τοῦ μεγάλου καὶ ἀειμνήστου Ἑλληνοῦ Ρήγα, τοῦ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος σφαγιασθέντος». Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται ὡς «Ἀνώνυμος Ἑλληνας». Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι καταπληκτικὸ στὴ σύλληψιν τοῦ νεοελληνικοῦ προβλήματος. Κηρύττει πρῶτα — τὸ 1806 — τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλήνων. Καλεῖ τοὺς Ἑλληνας νὰ πάρουν τὰ ὅπλα, γιὰτὶ ἡ ὥρα τῆς Ἐλευθερίας ἔφτασε. Εἶναι γραμμένο μὲ πάθος, ὀρθολογισμὸ καὶ ἐπαναστατικὴ πνοή. Μερικὲς φορές ὑπερβάλλει ἴσως ὡς πρὸς ὀρισμένα πρόσωπα ἢ ὑπερτονίζει ὀρισμένες καταστάσεις μέσα στὴν ὁρμὴ τοῦ πάθους γιὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας. Γενικὰ ὁμοίως εἶναι γραμμένο μὲ καθαρότητα καὶ ὀξυδέρκεια. Ὁ «Ἀνώνυμος Ἑλληνας» καταδικάζει τὴν Ἀναρχία καὶ τὴν τυραννίαν καὶ ὑψώνει ὡς ἰδανικὸν πολίτευμα γιὰ τοὺς Ἑλληνας τὴ Νομαρχία, τὴν ὑποταγὴν δηλαδὴ ὅλων τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἀρχόντων στοὺς νόμους. «ὑπὸ τῆς Νομαρχίας, τέλος πάντων, λέγει², ἡ ἐλευθερία εὐρίσκειται εἰς ὅλους ὡσάν ὁποῦ ὅλοι κοινῶς τὴν ἀφιέρωσαν εἰς τοὺς νόμους, τοὺς ὁποίους διέταξαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι καὶ ὑπακούοντάς τους καθεὶς ὑπακούει εἰς τὴν θέλησίν του, καὶ εἶναι ἐλεύθερος». «Εἰς τὴν ἀναρχίαν, ὡ Ἑλληνας, ἐλεύθεροι εἶναι μόνον οἱ ἰσχυρότεροι, εἷς μὲν εἰς τὴν μοναρχίαν, οὐδεὶς εἰς τὴν τυραννίαν καὶ ὅλοι εἰς τὴν νομαρχίαν». Τὸ κήρυγμα τῆς ἐλευθερίας συνταιριάζεται μὲ τὸ κήρυγμα γιὰ τὴν ἴδρυσιν ἑνὸς κράτους, ὅπου ὑψιστὴ ἀρχὴ θὰ εἶναι ὁ νόμος καὶ ὄχι τὰ συμφέροντα τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου. Λέγει: «Φεῦ! ποῦ εἶ-

1. Βλ. Ἐπιστολὴ Ψαλίδα πρὸς Ἴω. Ζαμπέλιο, Σ. Δ. Κρίνου, Ἀθανάσιος Ψαλίδα, «Ἔστια», 1879, σ. 151.

2. Βλ. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», ἐκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1957, σ. 59.

σαι, ἐλευθερία ἱερά! ποῦ νόμοι! ποῦ νομοδόται! Ὅσον γνωρίζομεν τὴν ἀληθῆ σημασίαν σου, τόσον αὐξάνει ὁ πόθος μας εἰς τὸ νὰ σὲ ἀπολαύσωμεν. Ἐσὺ εἶσαι ἡ μήτηρ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, σὺ ὁ στῦλος τῆς δικαιοσύνης, σὺ ἡ πηγὴ τῆς δικαιοσύνης, σὺ ἡ πηγὴ τῆς εὐτυχίας. Ἐ, πόσον καλὸν λείπει ἐκείνων, ὅπου σὲ ὑστεροῦνται! πόσον θέλουν κλαύσει ὅσοι μέχρι τοῦδε σὲ ἐγνωρίζον!

Ἡμεῖς δέ, ναί ἱερά ἐλευθερία, με τοὺς ὀδόντας μας θέλομεν συντριῖψαι τὰς ἀλύτους μας, διὰ νὰ τρέξωμεν πρὸς ἀπάντησίν σου. Εἶναι ἀδύνατον αἱ ἐλληνικαὶ ψυχαὶ νὰ κοιμηθοῦν πλέον εἰς τὸν λήθαργον τῆς τυραννίας. Ὁ λαμπρὸς ἤχος τῶν ἀρμάτων των πάλιν θέλει ἀκουσθῆ πρὸς κατατρόπωσιν τῶν τυράννων των, καὶ ταχέως»¹. Σὲ ἄλλα σημεῖα τὸ ἐπαναστατικὸ κήρυγμά του εἶναι καθαρὸ: «Ἰδού, ἀδελφοί, καιρὸς σωτηρίας. Μὴν σᾶς λυπήσῃ ὀλίγον αἷμα διὰ τὴν ἐλευθερίαν σας καὶ τὴν εὐτυχιάν σας. Ποῖος δὲν κόπτει τὸν δάκτυλον, διὰ νὰ ἰατρεύσῃ τὴν χεῖρα του; Λάβετε τὰ σπαθία τῆς δικαιοσύνης, καὶ ἅς ὀρμήσωμεν κατὰ τῶν δειλῶν Ὀθωμανῶν, διὰ νὰ συνθλάσωμεν τὰς ἀλύτους μας. Ἄς εὐχαριστήσωμεν τὸν θεόν, ὅπου δὲν ἐγεννήθημεν ἕνα αἰῶνα πρωτύτερα, ἀλλ' ἐγεννήθημεν εἰς καιρὸν ἐπιτηδειότατον εἰς τὸ νὰ ἀπελευθερώσωμεν τὴν πατρίδα μας»². Λίγο πῖο κάτω ὁ Ἀνώνυμος Ἑλλήν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἑλευθερία πρέπει νὰ κατακτηθῆ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἑλληνας καὶ ὄχι μετὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν ξένων, γιατί αὐτοὶ θὰ ἔλθουν ὡς νέοι κατακτητές: «Μὴν στοχάζεσθε, ὦ ἀδελφοί μου, ὅτι κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς θέλει θυσιάσει καὶ χρυσὸν καὶ στρατιώτας, γιὰ νὰ διώξῃ τὸν Ὀθωμανὸν καὶ νὰ μᾶς ἀφήσῃ ἔπειτα ἐλευθέρους! Ὡ κάλλιον ἕνας σεισμὸς ἢ ἕνας κατακλυσμὸς νὰ μᾶς ἀφανίσῃ ὅλους τοὺς Ἑλληνας, παρὰ νὰ ὑποκύψωμεν πλέον εἰς ξένον σκῆπτρον»³. Οἱ θέσεις αὐτὲς τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας παραλληλίζονται, μού φαίνεται, μετὰ τὶς θέσεις τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρῆγα Φεραίου, τὸ ὁποῖο στὰ ἄρθρα 118 καὶ 119 ἔλεγε: «Ἄρθρον 118. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς εἶναι φίλος καὶ φυσικὸς σύμμαχος μετὰ τὰ ἐλεύθερα ἔθνη. Ἄρθρον 119. Οἱ Ἑλληνας δὲν ἀνακατώνονται εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἄλλων ἐθνῶν· ἀλλ' οὔτε εἰς αὐτοὺς δυνατὸν νὰ ἀνακατωθοῦν ἄλλοι εἰς τὴν ἰδικὴν των». Καλεῖ ἐπίσης ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία ὅλους τοὺς ὁμογενεῖς ποὺ εὐρίσκονται στὰ ξένα νὰ γυρίσουν στὸν τόπον τους, γιὰ νὰ δημιουργηθῆ ἡ νέα ἐνιαία πατρίδα. Σὲ ἄλλο σημεῖο στρέφεται πρὸς τοὺς ἱερωμένους καὶ ἀφοῦ κατηγορήσῃ, μετὰ κάποια ὑπερβολὴ νομίζω, ὅσους δὲν δουλεύουν γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους, λέγει: «Ναὶ σεβάσμιοι πατέρες, μὴν ἀπεπισθῆτε διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς Ἑλλάδος. Μὴν σᾶς τρομάζει τὸ μέσον. Ὁ καιρὸς ἤγγικεν, καὶ ἡ Ἑλλάς ζητᾶ ἀπὸ τὸ ἱερατεῖον τὴν ἀρχὴν

1. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», δ.π., Α 22-23.

2. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», δ.π., Ε 43.

3. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», δ.π., Ε 45.

τῆς ἐλευθερώσεώς της. Προετοιμάσατε τὶς ψυχὰς τῶν χριστιανῶν εἰς τὸ νὰ ἀναστηθῶσι ἀπὸ τὸν βόρβορον τῆς δουλείας, διὰ νὰ δοξασθῆτε καὶ ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ»¹.

Ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία εἶναι ἓνα καθαρὰ ἑλληνοκεντρικὸ βιβλίον. Εἶναι γεμάτο μνημὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀπὸ τὴν τυραννισμένη ζωὴ τῶν Ἑλλήνων στὰ χρόνια τῆς δουλείας. Μιλᾷ διεξοδικὰ γιὰ τὴν πολιτεία, τοὺς νόμους, τὴν ἀνατροφή τῶν νέων, τὴν παιδεία, τὴν πολεμικὴ τακτικὴ, τὸν Ρήγα Φεραῖο, τὴν Ἐννοια τῆς πατρίδας, τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, τοὺς κλέφτες καὶ ἀρματολούς, τοὺς Σουλιῶτες, τὶς κακουχίες τῶν Ἑλλήνων, γιὰ τοὺς ἀγρότες, τοὺς εὐγενεῖς, τοὺς ἱερωμένους, τὴν ἀρετὴ, τὴν κατάργηση τοῦ χρυσοῦ, τὴ μόρφωση τῶν ἱερέων κ.τ.λ. Ὁ συγγραφέας κάνει μιὰ συνολικὴ θεώρηση τοῦ νεοελληνικοῦ προβλήματος ἐκείνην τὴν ἐποχὴ καὶ οἱ θέσεις του ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὴ θεωρητικὴ ὑπόδομή καὶ τὶς γενικὲς ἀρχές τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων. Ὁ συγγραφέας θέλει νὰ διδάξῃ τοὺς Ἕλληνας, νὰ ὑψώσῃ τὸ φρόνημά τους, νὰ τοὺς μορφώσῃ μὲ τὶς σύγχρονες τάσεις τῆς παιδείας καὶ προπαντὸς νὰ τοὺς κἀνῃ ἐλεύθερους καὶ νομοταγεῖς.

Ποιὸς νὰ εἶναι ἄραγε ὁ «Ἀνώνυμος Ἕλληνας» τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας;

Ὁ πρῶτος πὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὁ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος - Βρετός, ὁ ὁποῖος στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία μᾶς λέγει²: «Ὁ Ἀνώνυμος οὗτος Ἕλληνας εἶναι ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Σπυρίδων Σπάχος, ὅστις ἐτύπωσε τὸ πόνημά του ἐν Ἀμστελοδάμῳ καὶ ὄχι ἐν Ἰταλίᾳ». Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης³ καὶ ἄλλοι.

Τὴ θέση αὐτὴ ὑποστήριξε ἀρχικὰ καὶ ὁ Κ. Σάθας, ἀλλὰ ἀργότερα εἶπε ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας εἶναι ὁ Ἰωάννης Κωλέττης. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ὑποστήριξαν καὶ ὁ Α. Ν. Γούδας, ὁ Σπ. Παν. Ἀραβαντινός, ὁ Σπ. Λάμπρος, ὁ Κ. Δ. Κρυστάλλης, ὁ Κ. Ἀμαντος, Φ. Μιχαλόπουλος καὶ Α. Δασκαλάκης⁴. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὅμως σήμερα δὲ θεωρεῖται σωστὴ.

Ἄλλοι ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν διαφορετικὲς ἀπόψεις: Οἱ Κ. Παπαχρήστου καὶ Ν. Βέης θεωροῦν ὡς συγγραφέα τὸν Καλαρᾶ, ὁ Γ. Βαλέτας τὸν Ἰωάννη Πασχάλη Δοννᾶ, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς κάποιον Ἑπτανήσιο, ὁ Ἀγγελος Παπακώστας τὸν Χρ. Περραιβό, ὁ Μ. Σιγούρος τὸν Φορέστη ἢ Ταγιαπέρα κ.τ.λ.⁵ Ὡστόσο τὸ θέμα αὐτὸ γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη παραμένει ἀκόμη ἀνοιχτό.

1. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», δ.π., Δ 56.

2. Α. Παπαδοπούλου - Βρετοῦ, δ.π., σ. 141.

3. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», ἐκδ. Νικ. Τωμαδάκη, Ἀθήναι 1948, σ. ια' καὶ ια'.

4. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», ἐκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1957, σ. 240 κ.ἐ.

5. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», δ.π.

Ἡ γενική τάση τῶν ἐρευνητῶν εἶναι νὰ ἀποδώσουν τὸ βιβλίον σὲ κάποιον πού ζοῦσε ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἦταν μᾶλλον ἔμπορος. Ἡ θέση ὅμως αὐτὴ νομίζω δὲν εἶναι σωστή. Τὸ βιβλίον πρέπει νὰ εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἕναν ζωντανὸ καὶ ὀρμητικὸ δάσκαλο, ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο πού ἦταν θεωρητικὰ καταρτισμένος σὲ πολλὰ θέματα, ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο πού ζοῦσε στὰ Ἰωάννινα καὶ ἔβλεπε τί γινόταν γύρω του καὶ συγχρόνως εἶχε ἐνημέρωση γιὰ τὶς κινήσεις τῶν ἰδεῶν, τῶν πνευματικῶν θεμάτων ἄλλων χωρῶν κ.τ.λ. Κάθε φορὰ πού ἀναφέρει γιὰ τὰ δεινοπαθήματα τῶν Ἑλλήνων φέρει συγκεκριμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων. Ἐχει πληροφορίες γιὰ τὸ τί γίνεται σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ κυρίως ξέρεי καλά τί γίνεται στὴν Ἠπειρο. Μιλᾷ γιὰ τοὺς Σουλιῶτες σὰν ἕνας ἄνθρωπος πού γνωρίζει τὴν ὑπόθεση ἀπὸ πληροφορίες πού ἔχουν φτάσει στὰ Ἰωάννινα. Ὁ «Ἀνώνυμος Ἑλληνας» εἶναι δόκιμος στὸ γράψιμο, ὀρμητικὸς, ἐπιθετικὸς, λογικὸς, σαφὴς καὶ πολυδιαβασμένος. Τὸν συγγραφέα λοιπὸν πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε ἀνάμεσα στοὺς λογίους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς κι' ὄχι ἀνάμεσα στοὺς ἐμπόρους ἢ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς πού ἔχουν γράψει ἐλάχιστα κείμενα. Προσπαθεῖ ὁ «Ἀνώνυμος Ἑλληνας» μὲ πολλοὺς τρόπους νὰ μὴ φανερωθῇ ποιὸς εἶναι καὶ γι' αὐτὸ κάνει ἐπιτηδες πολλὰ παραποιήσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ προφυλάξεις λαμβάνονται, γιὰτὶ ὑπάρχουν ἐχθροὶ πού καιροφυλακτοῦν νὰ τὸν καταδώσουν στὸν τύραννο. Ἐπομένως τὸν συγγραφέα πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε ἀνάμεσα σὲ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πού ξέρουν καλά νὰ προσποιούνται, νὰ κρύβονται, νὰ εἶναι «φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις» καὶ πού ἔχουν ἰσχυρότατους λόγους νὰ μὴ φανερώσουν τὶς πραγματικὲς ἰδέες τους καὶ τὸν πραγματικὸ ρόλο τους παρὰ μόνον στὴ στιγμή πού πρέπει. Ὁ «Ἀνώνυμος Ἑλληνας» δὲ ζῆ μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του τὴν Ἠπειρο, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοί. Δὲν εἶναι ὁ ὑπολογιστὴς ἔμπορος τῶν διεθνῶν ἀγορῶν πού συμβουλεύει τοὺς Ἑλληνες ἀπὸ μακριὰ. Ζῆ στὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Ἑλλάδας, ζῆ τὶς δυστυχίες τῶν πατριωτῶν του, αἰσθάνεται καὶ αὐτὸς τὶς κακουχίες, εἶναι ἕνας ἐλεύθερος στὸ φρόνημα, ἀλλὰ κατακτημένος καὶ τυραννισμένος πατριώτης. Στὸ «Διάλογο», πού παραθέτει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ἀνάμεσα στὸν ἑαυτό του καὶ δυὸ φίλους του καὶ ὅπου μιλάει ὁ ἴδιος γιὰ τὸ ἔργο του λέγει: «Δὲν ἀγνοεῖτε πρὸς τοῦτοις, ὅτι ἡ δυστυχία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ ἕν μέρος καὶ ἡ καταδρομὴ τῆς τύχης ἀπὸ τὸ ἄλλο ἠῤῥξησαν τὰς κατὰ μέρος ἰδικὰς μου δυστυχίας εἰς τὸ ἄπειρον. Δι' ἀρκετοὺς χρόνους λοιπὸν ἔζησα τυραννισμένος ἀπὸ μίαν ἀδιάκοπον ἀμφιβολίαν, ἡ ὅποια μ' ἐφύλαττε παντοτινὰ καταβεβηθισμένον εἰς θλιβεροὺς στοχασμούς. Τὰ ψυχικὰ πάθη μου σχεδὸν εἶχον νεκρωθῆ καὶ εἰς ἄλλο δὲν ἐτελείωνε κάθε στοχασμὸς μου παρὰ εἰς τὸ ἀδιακόπως παρ' ἐμοῦ μελετημένον τέλος. Οὔτε δι' ἄλλο τίποτε ἐστοχάσθην, εἰμὴ διὰ τὸ πῶς νὰ ἡμπορέσουν νὰ παύσουν αἱ γενικαὶ δυστυχίαι τοῦ γένους μας, ὅπου νὰ παύσουν ἐξακολούθως καὶ αἱ ἰδικαὶ μου, οὔσαι τόσον ἐνωμέναι ἀλλήλων των, ὥστε ἀδύνατον

εἶναι νά ἀναπαυθῆ ὁ φίλος σας, ἐν ὅσῳ σώζεται ἡ τυραννὶς τῆς ‘Ελλάδος. ‘Οθεν, μόνον ὁ ἔρωσ τῆς πατρίδος, μόνον καὶ μόνον αὐτὸς ἐκυρίευσεν τὴν ψυχὴν μου».

Κι’ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶχε ταυτίσει τὸν ἑαυτόν του μὲ τὴν πατρίδα, ποὺ εἶχε τόσο κυριευθῆ ἀπὸ τὸν ἔρωτά της, ποὺ μόνον σκοπὸ τῆς ζωῆς του εἶχε τὸ πῶς νά παύσουν «καὶ γενικαὶ δυστυχίαι τοῦ γένους του», ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ ‘Αθανάσιος Ψαλίδας, ὁ ‘Αρχιδιδάσκαλος τῶν ‘Ιωαννίνων, ποὺ δὲν ἦταν ἔμπορος, ἀλλὰ ἤξερε καλά, ἀπὸ οἰκογενειακὴ καὶ διδασκαλικὴ ἐμπειρία, τὸ ἐμπόριο, ποὺ δὲν ἦταν ἱατρός, ἀλλὰ εἶχε παρακολουθήσει μαθήματα ἱατρικῆς, ποὺ ἡ ζωὴ του κάτω ἀπὸ τὴ βαρὴ σκιά τοῦ ‘Αλῆ πασᾶ τοῦ εἶχε διδάξει πῶς καὶ ποῦ νά φανερώνη ἢ νά μὴ φανερώνη τοὺς βαθύτερους σκοποὺς καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῆς «τρίσβαθης ψυχῆς του». ‘Η διερεύνηση τῶν ἔργων τοῦ ‘Αθανασίου Ψαλίδα καὶ ἡ μελέτη τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» μοῦ ἔδειξαν ὅτι ὁ «‘Ανώνυμος ‘Ελλην» εἶναι ὁ ‘Αθανάσιος Ψαλίδας.

Γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐνημέρωση πρέπει νά ἀναφέρω ὅτι τὴν ἀποψη γιὰ τὴν πατρότητα τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» στὸν ‘Αθανάσιο Ψαλίδα τὴν ἔχει διατυπώσει σὲ μιὰ ἐκδοσὴ τῶν ‘Απάντων τοῦ Κάλβου τὸ 1960 κάποιος Ρήγας Γαρταγάνης¹. Τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴν βρῆκα πρόσφατα καὶ πρέπει νά συγχαρῶ τὸν ἀγνωστὸ μου Ρήγα Γαρταγάνη ποὺ μὲ τρόπο αὐθόρμητο ὀδηγήθηκε στὸν ‘Αθανάσιο Ψαλίδα. Τὸ ὅτι ἡ θέση αὐτὴ ἔχει γραφῆ σὲ μιὰ ἐκδοσὴ τῶν ‘Απάντων τοῦ Κάλβου συνετέλεσε, ὥστε νά μὴ γίνῃ εὐρύτερα γνωστὴ καὶ νά μὴν τὴν βρῶ παρὰ ἀφοῦ ἤδη, ὀδηγημένος ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Ψαλίδα, κατέληξα στὴν ἀποψη νά ἀποδώσω σ’ αὐτὸν τὴν ‘Ελληνικὴ Νομαρχία. ‘Ο Ρ. Γαρταγάνης ἔγραψε ὅτι δὲν εἶχε οὔτε τὸ χρόνο οὔτε βιβλία τοῦ Ψαλίδα γιὰ νά προβῆ σὲ συγκριτικὴ μελέτη καὶ εὐχόταν ἄλλοι νά ἀσχοληθοῦν συστηματικὰ μ’ αὐτὸ τὸ θέμα. Τὴν εὐχὴ του τὴν εἶχα ἐκπληρώσει χωρὶς νά τὴν ξέρω.

Πρέπει ἐπίσης νά ἀναφέρω ἐδῶ δύο ἄλλους ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι ἔκαμαν κάποιες νύξεις γιὰ τὸ θέμα : τὸν Μαρίνο Σιγοῦρο καὶ τὸν Λ. Βρανούση. ‘Ο Μαρίνος Σιγοῦρος, μολοντί ὑποστήριξε πῶς συγγραφέας τῆς ‘Ελληνικῆς Νομαρχίας πρέπει νά εἶναι ὁ Φορέστης ἢ ὁ Ταγιαπιέρας καὶ ἀπέκλεισε τὸ ἐνδεχόμενον νά ἔχη γραφῆ ἀπὸ δάσκαλο, ἔγραψε πῶς ὁ Βηλαρᾶς καὶ ὁ συγγραφέας τῆς ‘Ελληνικῆς Νομαρχίας πρέπει νά ἦσαν φίλοι καὶ πῶς θὰ συνομίλησαν γι’ αὐτὸ τὸ θέμα στὰ Γιάννενα². ‘Ο Λ. Βρανούσης στὴ γνωστὴ μελέτη του γιὰ τὸν ‘Αθαν. Ψαλίδα μιλώντας γιὰ τὰ «Καλοκινήματα» ἀναφέρει ὅτι ἐνδεχομένως ὁ ‘Αθανάσιος Ψαλίδας θὰ ἐτοίμαζε ἓνα βιβλίο τὸ ὁ-

1. ‘Ανδρέας Κάλβος, "Απαντα, ἔκδ. Ρ ἢ γ α Γ α ρ τ α γ ἄ ν η, ‘Αθῆναι 1960, σ. 252.

2. «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», ὁ.π., σ. 5.

ποῦο «δὲν θάταν ἓνα ἀπλό ἐριστικό φυλλάδιο γύρω σὲ προσωπικὲς ἀντεγκλήσεις, ἀλλ' ἓνας γενικώτερος ἔλεγχος πάνω σ' ὄλους τοὺς τομεῖς καὶ σ' ὄλη τὴν κατάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη».

Οἱ παλιότεροι ἐρευνητὲς ποὺ ἀναφέρουν ὡς συγγραφέα τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας τὸν Σπ. Σπάχος ἢ τὸν Ἰωάννη Κωλέττη ἔχουν ἴσως κάποια δικαιολογία, γιατί τὰ ὀνόματα αὐτὰ συνδέονται μὲ τὸν Ψαλίδα. Δὲν ἀποκλείεται ἓνας Σπάχος — οἱ Σπάχοι ἦταν τὰ πεθερικά τοῦ Ψαλίδα — νὰ ἔπαιξε κάποιο ρόλο στὴν ἐκδοση καὶ ὄχι στὴν συγγραφή τοῦ ἔργου. Μιὰ ἀόριστη ἐξάλλου παλιότερη καὶ ἀνεξακρίβωτη μαρτυρία ἀναφέρει ὅτι ὁ Ψαλίδας χρησιμοποίησε ὡς ψευδώνυμο τὸ Σπ. Σπάχος¹. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης ὁ Ἰωάννης Κωλέττης, ποὺ ἦταν μαθητὴς τοῦ Ψαλίδα, νὰ βοήθησε στὴν ἐκδοση ὄχι ὁμως καὶ στὴ συγγραφή τοῦ ἔργου.

Ἐννοιολογικὲς συγκρίσεις ἀνάμεσα στὶς γνωστὲς θέσεις τοῦ Ψαλίδα, ὅπως ἀναφέρονται στὰ γνωστὰ ἔργα του, καὶ στὶς θέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας, ὅπως καὶ πολλὰ ἐκφραστικά στοιχεῖα μοῦ ἔδειξαν ὅτι ὁ «Ἀνώνυμος Ἑλληνας» τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας. Ἀναφέρω ἐδῶ μερικὰ τέτοια συγκριτικά στοιχεῖα :

Στὰ «Καλοκινήματα» ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὑποστηρίζει τὸ συστηματικὸ ἔλεγχο τῶν πραγμάτων. Λέγει: «(Θέλω) νὰ ἐξυπνήσω καὶ τοὺς ὁμογενεῖς μου σπουδαίους κάμνοντάς τους περιεργότερους διὰ νὰ μὴ λέγουν αὐτὸς ἔφη καὶ νὰ μένουν πάντοτε εἰς τὰς ψευδεῖς προλήψεις κατασταίνοντες τὸν νοῦν τους περιωρισμένον ὑπὲρ τὸ δέον καὶ ἐνδότερον τῶν φυσικῶν ὀρίων, ἀλλὰ νὰ ἐξετάζουν, ἀλλὰ νὰ ἐρευνῶν, ἀλλὰ νὰ συγκρίνουν». Στὴν «Ἑλληνικὴ Νομαρχία» ἀπὸ τὸν Ἀνώνυμο περιγράφεται παρόμοια σχεδὸν μεθοδολογία ἐλέγχου: «Ἀμελώντας τινὰς μίαν παραμικρὰν ἔρευναν καὶ δίδοντας πίστιν εἰς ὅσα ἀκροάζεται ἀπὸ ἄλλους, εὐκόλως μπορεῖ νὰ ἀπατηθῆ... Ὅταν ὁμως ἐξετάζῃ τὴν ὑπόθεσιν μὲ προσοχὴν, συγκρίνει ἀδιαφόρως τοὺς περὶ αὐτῆς ὁμιλήσαντας, ἐρευνῶντας πρὸς τούτοις τὰς αἰτίας, ὅπου τὸν καθένα ἐπαρακίνησαν νὰ ὁμιλήσῃ... τότε προχωρεῖ βαθμηδὸν καὶ φθάνει τέλος πάντων εἰς τὴν ἀλήθειαν».

Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας εἶναι ὀπαδὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου — εἶχε γράψει μάλιστα ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος² ἓνα ἔργο γιὰ τὸ δίκαιον τῆς πίστεως. Ὅπαδὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι καὶ ὁ «Ἀνώνυμος Ἑλληνας».

Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας σὲ συνομιλία του μὲ Ἀγγλους περιηγητὲς³ κατηγοροῦσε τοὺς Ἀγγλους ὅτι ἤθελαν νὰ ἐπιβάλουν νέες ἀλυσίδες στοὺς Ἑλληνας. Καὶ ὁ Ἀνώνυμος Ἑλληνας τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας κατηγορεῖ τοὺς ξένους ὅτι θέλουν νὰ ἐπιβάλουν τὸ σκῆπτρο τους στὴν Ἑλλάδα.

1. Βλ. Ν. Βέη, Ἐγκυκλοπαιδεία Ἐλευθερουδάκη στὸ λῆμμα Σπ. Σπάχος.

2. «Καλοκινήματα», σ. 6.

3. Λ. Βρανούση, ὁ.π., σ. 36.

Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας στὸ ἔργο του «Καλοκινήματα» κατηγορεῖ τοὺς λεξιθῆρες καὶ ὄσους διδάσκουν Γραμματικὴ τοῦ Γαζῆ. Ὁ «Ἀνώνυμος Ἑλλη-
 λην» τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας κατηγορεῖ τοὺς «λεξιλάτρες» καὶ τοὺς ὀπα-
 δοὺς τοῦ Γαζῆ. Ὁ συγγραφέας τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας θέτει ὡς θεμέ-
 λιο τῶν σκέψεων του τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία. Λέγει: «Ποῖος δὲν κατα-
 λαβαίνει τώρα, ἀδελφοί μου, ὅτι εἰς τὴν Νομαρχίαν εὐρίσκεται ἡ εὐτυχία
 μας, καὶ ὅτι ἡ Ἐλευθερία καὶ ἡ ὁμοιότης εἶναι τὰ πρῶτα καὶ κύρια μέρη
 τῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας;». Ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία πρέπει λοιπὸν νὰ
 θεωρηθῆ ὡς εὐδαιμονικὸ ἔργο. Εὐδαιμονικὰ ἔργα αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἔχουν
 γράψει ὁ Δημήτριος Δάρβαρις καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (Ἀληθῆς Εὐδαι-
 μονία) ὅπου ὑποστηρίζει: «Ὁ ἄνθρωπος φύσει πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν σπεύ-
 δει, τουτέστι τὸ τέλος του εἶναι ἡ εὐδαιμονία».

Οἱ θέσεις τοῦ Ἀνωύμου Ἑλληνοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας γιὰ τὴ
 διδασκαλία τῆς Φυσικῆς, γιὰ τὴν Παιδεία καὶ γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς
 ἀπλοελληνικῆς ταιριάζουν ἀπόλυτα μὲ τὶς ἀντίστοιχες θέσεις τοῦ Ἀθανασίου
 Ψαλίδα. Στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καταδικάζονται «ἡ δεισιδαιμονία καὶ ἡ
 δουλοφροσύνη». Σὲ ἔργα τοῦ Ψαλίδα (Καλοκινήματα) βρίσκουμε τὶς ἴδιες
 θέσεις.

Ὁ συγγραφέας τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας καλεῖ τοὺς Ἑλλη-
 ξωτερικῶς νὰ ἔλθουν στὸν τόπο τους νὰ βοηθήσουν τὴν Ἀνάσταση τοῦ Γέ-
 νους καὶ κατηγορεῖ ὄσους μένουν ἔξω γιὰ τὰ ἰδιαιτέρα συμφέροντά τους. Τὴν
 ἴδια θέση ὑποστηρίζει ὁ Ψαλίδας στὸ ἔργο του «Καλοκινήματα», ὅπου κατη-
 γορεῖ τὸν Εὐγ. Βούλγαρη, γιατί καταφρόνησε τὴν Πατρίδα του καὶ ὄλο του
 τὸ γένος καὶ «ἐπρόσφυγεν εἰς ξένα βάρβαρα γένη».

Ὁ συντάκτης τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας εἶναι ἐλευθερόστομος, καυτε-
 ρὸς στὶς ἐκφράσεις του, «φιλόσοφος» ὅπως ἔλεγε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς. Καὶ τὸν
 Ἀθανάσιο Ψαλίδα οἱ σύγχρονοί του μᾶς τὸν παρουσιάζουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο
 καὶ περισσότερο ἀπὸ ὄλους ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι ὁ Ψα-
 λίδας «καταψαλιδίζει διαφόρους λήρους».

Στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία συναντοῦμε ὀρισμένες ἐκφραστικὲς ἰδιορυ-
 θμίες στὴ χρῆση π. χ. τῆς λέξης «κρότος», «ἀγκυλά», «αἰσθαντικόν», «οὔτι-
 δανώτατε». Αὐτὲς τὶς ἐκφραστικὲς ἰδιορυθμίες τὶς βρίσκουμε καὶ σὲ ἔργα τοῦ
 Ψαλίδα.

Τὴν ἀποψη γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας στὸν Ἀθανά-
 σιο Ψαλίδα τὴν εἶχα ἀναπτύξει σὲ φιλολογικὸ Φροντιστήριό τῆς Θεσσαλονί-
 κης τὸ Μάρτιο τοῦ 1971 καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1971 σὲ διάλεξη πού ἔκανα στὸ
 Πανεπιστήμιό Ἰωαννίνων¹. Ὡστόσο δὲν ἔμεινα ἱκανοποιημένος μὲ τὶς ἐνδεί-

1. Ἡ διάλεξη ἐπανελήφθη στὴν Ἀθήνα, στὴν αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐ-
 ταιρείας. Τὴ διάλεξη διοργάνωσε ἡ Ἑπειρωτικὴ Ἐταιρεία Ἀθηνῶν.

ξεις για συσχέτιση. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1971 εἶχα τὴν τύχη νὰ μελετήσω, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ κ. Διαμάντη, στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, στὰ ἀκατάταχτα καὶ ἀχρονολόγητα τοῦ Ἀρχείου Ψαλῖδα, ἓνα ἀδημοσίευτο κείμενο τοῦ Ψαλῖδα ποῦ φέρει τὸν τίτλο «Λόγος προτρεπτικός πρὸς τοὺς Ἕλληνας εἰς ἀπόκτησιν τῆς αὐτῶν Ἐλευθερίας καὶ δόξης». Τὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ψαλῖδα. Τὸ κείμενο αὐτὸ μοῦ φαίνεται ἀποκαλυπτικό. Τὸ ὄφος, ἡ ὀρμή καὶ τὸ πάθος τοῦ κειμένου μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας. Καὶ τὸ πιὸ σημαντικό εἶναι ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ βρῖσκουμε σὲ κείμενο, τὸ ὁποῖο ξέρομε ποιὸς τὸ ἔγραψε, ἀκέριες φράσεις ἀπὸ τὴν «Ἑλληνικὴ Νομαρχία». Ἡ ἀντίστοιχία αὐτὴ εἶναι ἄραγε τυχαία; Πρόκειται γιὰ μίμηση; Δὲ νομίζω. Στὸν ἀνέκδοτο προτρεπτικὸ λόγο ὁ Ψαλῖδας χαιρετίζει στὴν ἀρχὴ τὸν ἐρχομὸ τῆς Ἐλευθερίας στὸν τόπο της καὶ ὕστερα παρουσιάζει τὸ δράμα τῆς Πατρίδας — Ἑλλάδας νὰ ὀμιλῇ πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Ἀναφέρω ἓνα ἀπόσπασμα :

«Τέκνα μου πολύστονα καὶ γενναῖα! Ἕλληνές μου ἀνδρειότατοι καὶ φίλτατοι! Ἡ φωνή μου εἶναι ἀσθενῆς ἀπὸ τὰ πολλὰ τραύματά μου· τῶν δακρύων μου καὶ τῶν στεναγμῶν τὰ πλήθη μοῦ ἀποκόπτουν τὸν λόγον· πλησιάσατε ὁμῶς νὰ μὲ ἀκούσητε· τοῦτος μου ὁ λόγος εἶναι διὰ μόνους ἐκείνους τοὺς Ἕλληνας, ὁποῦ δὲν ἤμποροῦν νὰ προσφέρουν τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων χωρὶς νὰ ἀναστενάζουν. Πρὸ πολλοῦ μὲ ταύτην μου τὴν ἀσθενημένην μου φωνὴν σᾶς ἐφώναζα, ἀλλ' ἐσεῖς δὲν μὲ ἤκούετε.....

Τώρα λύω τὴν σιωπὴν μου καὶ σᾶς συμβουλεύω ὡς τέκνα μου· ἀναβολὴν εἰς τὸ πρᾶγμα, Ἕλληνές μου, νὰ μὴ δώσητε, ἀλλ' ὅσον ἠμπορεῖτε ἐπιταχύνετε!

Δὲν εἶναι πλέον καιρὸς ἀναβολῆς· Ἐλευθερίαν, τέκνα μου, ἀπὸ ἐσᾶς ζητῶ καὶ ὄχι ἄλλο τίποτε· Ἡ Ἐλευθερία εἶναι ἀρκετὴ νὰ μοῦ φέρῃ καὶ τὰ φῶτα τῶν Ἐπιστημῶν καὶ ταῖς τέχνες καὶ ὄλην μου τὴν παλαιὰν δόξαν· Ἡ Ἐλευθερία εἶναι ἡ μητέρα ὄλων τῶν τελῶν καὶ διὰ νὰ τὴν ἀποκτήσετε δὲν πρέπει νὰ ἀψυχήσετε κόπους, ἀλλὰ νὰ θυσιάσετε ὄλα, καὶ κόπους, καὶ πλοῦτη καὶ πάθη ἰδιαίτερα καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν. Ζητῶ τώρα ἀπὸ σᾶς Ἀρμοδίους καὶ Ἀριστογείτονας, ζηλωτὰς τοῦ Θρασυβούλου καὶ θιασώτας τοῦ Τιμολέονδα. Ζητῶ καὶ Σωκράτας διὰ νὰ ἐμψυχώσουν θερμοὺς φιλοπάτριδας. Ζητῶ Προμηθεῖς διὰ νὰ ἐμψυχώσουν τὰ πάντα μὲ τὸ πῦρ τῆς Ἐλευθερίας. Προσφιλῆ τέκνα μου, σᾶς τὸ λέγω σύντομα: Παρὰ τὴν ἔλευθερίαν τίποτε λοιπὸν δὲν σᾶς μένει νὰ ζητήσετε, ἂν θέλετε νὰ φθάσετε στὸν κολοφῶνα τῆς δόξης.

Ἕλληνες, ἂν φέρετε ἀληθινὰ αὐτὸ τὸ ὄνομα, πρέπει νὰ ὀρμήσετε καὶ ὁμοφώνως καὶ συγχρόνως καὶ προθύμως καὶ ἀφόβως καὶ μὲ ἑλληνικὴν ἀνδρείαν ἐναντίον εἰς τοὺς βαρβάρους ἐχθρούς μας, ὁποῦ μᾶς κατήνησαν τὴν

σεβαστὴν μητέρα μας ἐλεεινὴν καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς ἀξιοθρηνητοὺς, διὰ νὰ στερεώσωμεν τὴν ἀνεξαρτησίαν μας, διὰ νὰ ἀσφαλίσωμεν τὴν Ἐλευθερίαν μας, ὅπου θὰ μᾶς φέρῃ εἰς τὴν δόξαν καὶ τὴν εὐτυχίαν».

Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Ψαλίδα μὲ τοὺς ἐκφραστικούς τρόπους του, μὲ τὴν ὀρμὴ καὶ τὸ πάθος γιὰ τὴν Ἐλευθερία, μὲ τὶς ἰσχυρὲς προτροπές, μὲ τὸ ὕφος τοῦ λόγου καὶ τὶς αὐτούσιες ἐκφράσεις ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία, νομίζω ὅτι δείχνει πῶς ὁ συγγραφέας τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας καὶ ὁ συντάκτης τοῦ προτρεπτικοῦ λόγου πρέπει νὰ ταυτιστοῦν.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι μὲ ὀδήγησαν στὴ σκέψη ὅτι ὁ Ἀνώνυμος Ἕλληνας τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας εἶναι ὁ ὀρμητικὸς καὶ γεμάτος πάθος γιὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Γένους καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἀρχιδιδάσκαλος τῶν Ἰωαννίνων, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ φωτισμένος αὐτὸς σοφὸς ποῦ ἤξερε νὰ συνταιριάξῃ τὴν ἀληθινὴ παιδεία μὲ τὰ ἔθνικὰ ἰδανικά, τὴν ἔλευθερία μὲ τὴν σωφροσύνη καὶ τὴν ὑποταγὴ στοὺς νόμους, τὸ πάθος μὲ τὴν ὀρθοφροσύνη, τὴν γόνιμη ἀρχαιολατρεία μὲ τὴν πίστη στὴ δύναμη τοῦ νεοελληνισμοῦ, τὴν ἀληθινὴ Χριστιανοσύνη μὲ τὸν πατριωτισμὸ καὶ τὴ διάδοσιν τῶν ὠφελίμων γνώσεων μὲ τὴ δημιουργία πολιτῶν γενναιοφρόνων. Τὸ βιβλίον ποῦ εἶχε ἀναφέρει ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας μὲ τὴν «ἐκπληκτικὴ φωνή», ὅταν ἔφευγε ἀπὸ τὴ Βιέννη τὸ 1795, τὸ συνέθεσε, νομίζω, δέκα περίπου χρόνια ἀργότερα, γεμάτος ἐμπειρίες παλιῆς καὶ νέας, στὰ Ἰωάννινα.

Στὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων, τότε ποῦ ἔπρεπε νὰ κάμῃς 14 ὥρες ὥσπου νὰ φτάσῃς στὸν Ἀμβρακικὸ καὶ 15 ὥρες ὡς τὴν Ἡγουμενίτσα, συνέλαβε ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας τὸ δράμα τῆς μελλοντικῆς ὀλοκληρωμένης Ἑλλάδας. Γύριζε ἴσως στὸ θολογύριστο μπεζεστένι, στοὺς στενοὺς δρόμους, στὰ χωράφια, ἀναστέναζε γιὰ τὴ μοίρα τῆς Ἑλλάδας, τὴ θεϊκὰ κι ὀλο αἵματα Πατρίδα, ἐκλαιγε, εὐσυγκίνητος καὶ εὐαίσθητος ὅπως ἦταν, γιὰ τοὺς σκλαβωμένους καὶ ταλαιπωρημένους πατριῶτες του καὶ τὰ βράδια «ἀνάμεσα εἰς τὸν λαβύρινθον τοιοῦτων στοχασμῶν ὄλος ἐνθουσιασμένος ἐλάμβανε τὸ κονδύλι καὶ ὀλίγον χαρτάκι καὶ ἔγραφε», ὅπως μᾶς λέγει στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία, «χύνοντας ποταμῆδὸν δάκρυα καὶ καταβρέχοντας τὸ χαρτίον» (Καλοκινήματα), ἔγραφε γιὰ νὰ ζυπνήσῃ ἀπὸ τὸ λήθαργο τοὺς ὀμογενεῖς του καὶ νὰ δώσῃ σὲ μᾶς τοὺς ἀπογόνους των τὸ βαθὺ καὶ ὕψηλὸ παράδειγμα τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ ποῦ ξέρεи νὰ δένη τὸ ἑλληνικὸ μὲ τὸ παγκόσμιον καὶ ὕπερκόσμιον νόημα τῆς ζωῆς¹.

1. Ἡ μελέτη αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς πρώτη ἀνακοίνωση. Ἐπιζῶ ὅτι μελλοντικὰ θὰ μπορέσω νὰ δώσω καὶ ἄλλα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀποψη γιὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» στὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα.

Τὸν συνάδελφο κ. Στ. Παπαδόπουλον καὶ τοὺς ἄλλους συναδέλφους μὲ τοὺς ὁποίους πολλὰς φορὰς συζήτησα τὸ θέμα τοὺς εὐχαριστῶ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἄθανασίου Ψαλίδα

Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας εἰς ἀπόκτησιν τῆς αὐτῶν
ἐλευθερίας καὶ δόξης*

(Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀρχεῖον Α. Ψαλίδα, φ. 12, ἀριθμ. 338)

» Ἔως πότε τέλος πάντων, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες! εἰς τὸν κόσμον ἀνήκουστοι διαμένομεν; ἕως πότε ἡ βαρβαρική τυραννία προπετῶς θὰ καθυβρίζει τὸ ὑπέρλαμπρον γένος μας; δὲν θέλουν ποτὲ μᾶς κινήσει εἰς αἴσθησιν οὔτε τῶν παλαιῶν μας τὰ παραδείγματα, οὔτε οἱ ὄνειδισμοὶ τῶν ἀλλογενῶν, οὔτε προτροπαῖς, οὔτε λόγοι δὲν θέλουν μᾶς ἐξυπνήσει ἀπὸ τὸν βαθὴν λήθαργον; μίαν νωθρότης ἀχρεία καὶ ἐπονείδιστος θέλει μᾶς καταδικάσει εἰς αἰώνιαν τοῦ παντὸς καταφρόνησιν; ἐντροπή μας μεγάλη! σήμερον, ὅπου ὡς καὶ οἱ ξένοι φιλέλληνες ἀναπτερόνονται ἀπὸ ταῖς ἐλπίδες διὰ νὰ ἰδοῦν τοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν πρώτην τους λάμπριν· σήμερον τοῦτοι αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες δὲν θέλουν δεῖξει τὸν ἑαυτὸ τους ἀληθινὰ Ἕλληνας; σήμερον ὅπου ἡ δόξα τῆς ἐλευθερίας, ἀνευχάριστος εἰς καμμίαν κατοικίαν τοῦ κόσμου, ἦλθε νὰ κτίσῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν θρόνον τῆς· σήμερον οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος δὲν θὰ ἐμψυχωθοῦν ἀπὸ τὸν ἐρχομὸν τῆς; σήμερον, ὅπου ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἄρης οἱ προστάτες τῆς Ἑλευθερίας ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, δὲν θέλομεν τοὺς ὑποδεχθῆ πανηγυρίζοντες;

» Λαμπρά, λαμπρῶς ἄς πανηγυρίσωμεν σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς Ἑλευθερίας τὴν κάθοδον! λαμπρὸν ἄς ἐπιμεληθοῦμεν τὸ γένος μας νὰ ἀναδείξωμεν! τώρα ὅπου τὸ γένος μας ἄρχισε νὰ ἀναδίδῃ σημεῖα ὑψηλῆς ἀναβάσεως· τώρα καὶ ἡμεῖς ἄς αγωνισθοῦμεν νὰ ἀναφανοῦμεν τῆς δόξης, ὅπου οἱ ξένοι μᾶς ἔχουν, ὄχι ἀνάξιοι! τιμὴν ἂν αἰσθανώμεθα τί ἀξίζει, ἰδοὺ καιρὸς νὰ τὴν λάβωμεν! φιλότιμοι καὶ αἰσθητικοὶ Ἕλληνες! θέλει ἀμελήσωμεν τὴν παροῦσαν εὐκαιρίαν εἰς τὸ νὰ λάβωμεν τὰ ὅσα ἐξ ἀμελείας ἐχάσαμεν; δὲν θέλει δεῖξωμεν προθυμίαν εἰς τὴν πρόσκλησιν, ὅπου ἡ δόξα μὲ ὑψηλὸν κήρυγμα μᾶς κράζει πρὸ πολλοῦ εἰς οἰκείωσίν τῆς; σήμερον, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες! ὅπου τὸ γένος μας ἄρχισεν πλέον νὰ ἀναλαμβάνῃ ζωὴν· σήμερον, ὅπου ἡ Ἑλλάς μετὰ τὸ πεπρωμένον ἐγείρει τὴν κεφαλὴν τῆς, διὰ νὰ ἰδῇ μι-

* Στὸ κείμενο διατήρησα τὴν ὀρθογραφία καὶ τίς γραφῆς τοῦ χειρογράφου.

κρὰν ἄνοδον· σήμερον, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἀπεφάσισαν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἐλευθερίαν τους, ὅποιαν διάθεσιν πρέπει νὰ ἔχουν ὅσοι κατάγονται ἀληθῶς ἀπὸ Ἑλλήνας; σήμερον, ὅπου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀναγεννᾶται ἡ ἐλευθερία μὲ ἐξαισίους θριάμβους, ὡσὰν τί καρδίαν πρέπει νὰ ἔχη κάθε φιλογενῆς καὶ εὐαίσθητος Ἕλληνας; εἶναι τάχα κἀνένας τόσοσιν πολὺ λιθωμένος, καὶ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ φρονήματα τόσοσιν ἀπόμακρο, ὥστε νὰ μὲνῃ ἀδιάφορος εἰς τῆς κοινῆς μας πατρίδος τὴν ἀναγέννησιν; σήμερον, ὅπου ἡ καταπληγωμένη πατρίδα μας, μὲ τὴν ἱερὰν φωνὴν τῆς δακρῦουσα προσκαλεῖ τοὺς υἱοὺς τῆς εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλευθερίας· εἶναι κἀνένας τόσοσιν νωθρός, ὅπου νὰ μὲνῃ εἰς τὴν βοήν τῆς ἀπεριστάλιςτος; θεὰ τρισυπόστατη! εἰσάκουσον τὴν δέησιν! μὲ φρικτοὺς κεραινοὺς ἀπανθράκωσε ἐκεῖνον, ὅπου δὲν ἀνανεοῦται εἰς τὴν παλλιγενεσίαν τοῦ γένους μας, μὲ τρομερὰ ἀστραπόβροντα κατάκαυσε ὄλους ἐκείνους, ὅπου μὲ φθονερὰ ὄμματα θεωροῦν τῶν Ἑλλήνων τὴν ἀναγέννησιν, τῶν Ἑλλήνων τὴν Ἑλευθερίαν!

» Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν λόγων, βαβαί! τί τρομερὰ θεωρία! πλάνη εἶναι τῶν ὀφθαλμῶν μου, ἢ πλανῶμαι ἐγώ, ὅπου νομίζω τὴν ἀλήθειαν πλάνην; ἀπατηλῶς ἄραγε μοῦ ἐξεικονίζουσιν ἓνα ἐξωτερικὸ φάντασμα, ἢ ἀληθῶς ὑπάρχει κἀνενα τοιοῦτον; ἀλλ' ὄχι! μῆτε οἱ ὀφθαλμοὶ μου μὲ ἀπατοῦν, μῆτε ἐγὼ πλανῶμαι· ἀληθῶς ὑπάρχει τὸ φάντασμα, καὶ ἰδέτε τί σέβας ἐμπνέει! τί θεωρεῖτε τριγῦρῶ σας, Ἕλληνες! δὲν τὸ βλέπετε ἐμπροσθέν σας! παρατηρήσατε, σᾶς παρακαλῶ, μὲ ἀκριβῆ παρατήρησιν, καὶ τότε θέλετε ἰδῆ· τοῦτο φαίνεται ἓνα πρόσωπον γεροντικὸν καὶ σεβασμῖον· πᾶγκαλος εἶναι ἢ θεωρία του, ἀλλὰ φεῦ! εἶναι ὄλον κατατραυματισμένον· ἀλλὰ τί παράδοξον πρᾶγμα! ὡς καὶ τὰ ἴδια του τραῦματα προξενοῦν σέβας! δακρυσμένα ἔχει τὰ ὄμματα, καὶ κᾶποιον φαίνεται κρᾶζει· ἀλλ' αὐτῆ, αὐτῆ, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες! εἶναι ἢ κοινὴ πατρίς μας Ἑλλάς καὶ ἄς προσέλθωμεν νὰ τὴν ἀσπασθοῦμεν· ἡμᾶς φαίνεται ὅτι κρᾶζει, καὶ ἄς πλησιάσωμεν ἐγγυτέρω νὰ ἀκούσωμεν τῆς πατρίδος τὰ ἱερὰ λόγια*.

» Τέκνα μου πολύστονα καὶ γενναῖα! Ἕλληγές μου ἀνδρειότατοι καὶ φίλτατοι! ἢ φωνὴ μου εἶναι ἀσθενῆς ἀπὸ τὰ πολλὰ τραύματά μου· τῶν δακρῶν μου καὶ τῶν στεναγμῶν τὰ πλήθη μοῦ ἀποκόπτουν τὸν λόγον· πλησιάσατε ὅμως νὰ μὲ ἀκούσητε· τοῦτος μου ὁ λόγος εἶναι διὰ μόνους ἐκεί-

* Στὸ περιθώριο, πλάγια: Ἑλευθερίας.

νους τούς Ἕλληνας, ὁποῦ δὲν ἤμποροῦν νὰ προφέρουν τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων χωρὶς νὰ ἀναστενάξουν· πρὸ πολλοῦ μὲ ταύτην μου τὴν ἀσθενημένην μου φωνὴν σὰς ἐφώναζα, ἀλλ' ἐσεῖς δὲν μὲ ἠκούετε· ὅσοι εἶχαν τὸν τρόπον νὰ μὲ βοηθήσουν, ἐπροσποιοῦνταν πῶς δὲν μὲ ἀκοῦουν· ὅσοι εἶχαν τὴν προθυμίαν, τοὺς ἔλειπεν ὁ τρόπος· καὶ οὕτως ἀπηλπισμένη ἐξανάπιπτα εἰς τῶν στεναγμῶν μου τὸ βῦθος· τῶρα δὲ ὁποῦ βλέπω, ὅτι συνενώθηκα εἰς ἐσᾶς καὶ τὰ δύο· τῶρα, ὁποῦ βλέπω, ὅτι καὶ ὧτα ἐλάβετε, καὶ οἱ τρόποι σὰς χορηγοῦνται· τῶρα, ὁποῦ βλέπω, ὅτι ἤλθατε τέλος πάντων εἰς αἴσθησιν, καὶ ἐντρέπεσθε νὰ σὰς κηρύττουν ἀμαθεῖς σκλάβους ἀμαθεσιῶν βαρβάρων δεσποτῶν, καὶ νὰ σὰς καταφρονοῦν τὰ ποτὲ ἀνδράποδά σας, τῶρα πάλιν ἀναπτέρωνομαι ἀπὸ ταῖς ἐλπίδες, ὅτι θέλει καὶ πάλιν ἐπικαθῆσω εἰς τὸν ὑψηλὸν θρόνον τῆς παλαιᾶς δόξης μου· τῶρα λύω τὴν σιωπὴν μου καὶ σὰς συμβουλεύω ὡς τέκνα μου· ἀναβολὴν εἰς τὸ πρᾶγμα, Ἕλληγές μου, νὰ μὴ δώσητε, ἀλλ' ὅσον ἠμπορεῖτε ἐπιταχύνετε!

» Ἀναξίως καὶ μὲ μεγάλην μου ἐντροπὴν ὑπόφερα ἕως τῶρα τόσους χρόνους τὴν ἐξευτελισμένην μου καὶ καταφρονεμένην κατάστασιν· ἢ πεπρωμένα (γραφτά μου) ἐδικὰ μου ἦταν τοῦτα ψηφισμένα ἀπὸ ταῖς μοῖραις νὰ τ' ἀπεράσω, ἢ λάθος καὶ ἀμέλεια ἐδικὴ σας μὲ ἐφύλατταν εἰς τοιαύτην ἐλεεινὴν ἀδοξίαν, δὲν ἠξέυρω περὶ τοῦτου τί νὰ εἰπῶ· τῶρα ὡστόσον, ὁποῦ εἶτε ὁ οὐρανὸς ἐκινήθη ἀπὸ τῶν δυστυχιῶν μου τὰ παράπονα, καὶ ἀπεφάσισε τέλος πάντων νὰ δεῖξῃ πρὸς ἐμᾶς τὴν ἀγαθότητά του, προστάζοντας ταῖς μοῖραις νὰ κόψουν πλέον τῶν δεινῶν μας τὸ νῆμα, καὶ νὰ παύσουν ἀπὸ τὸ νὰ μᾶς παιδεύουν, εἶτε καὶ ἐσεῖς, ἂν καὶ ἀργὰ ἐγνωρίσατε τὸν πρὸς τὴν φιλιότητα πατριδα σας φορικτὸν λάθος σας· τῶρα λέγω, ὁποῦ ἀπεφασίσατε νὰ μὲ ξαναπροικίσετε μὲ τὴν προπατορικὴν μου ἐλευθερίαν τῶν πηγῶν τῆς σοφίας καὶ δόξης, ὁποῦ κακοὶ ἄνθρωποι μοῦ τὴν ὑστέρησαν, προσέχετε νὰ μεταχειρισθῆτε τὰ ἐπιτήδεια μέσα διὰ νὰ τὸ τελειώσετε ὀγλίγωρα· διότι δὲν εἶναι πλέον καιρὸς ἀναβολῆς· Ἐλευθερίαν, τέκνα μου! ἀπὸ ἐσᾶς ζητῶ καὶ ὄχι ἄλλο τίποτε· ἢ Ἐλευθερία εἶναι ἀρκετὴ νὰ μοῦ φέρῃ καὶ τὰ φῶτα τῶν ἐπιστημῶν, καὶ ταῖς τέχναις, καὶ ὅλη μου τὴν παλαιὰν δόξαν· ἢ ἐλευθερία εἶναι ἢ μητέρα ὄλων τῶν τελῶν. καὶ διὰ νὰ τὴν ἀποκτήσετε δὲν πρέπει νὰ ἀφυχήσετε κόπους, ἀλλὰ νὰ θυσιάσετε ὄλα, καὶ κόπους, καὶ πλοῦτη καὶ πάθη ἰδιαιτέρως, καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν. ζητῶ τῶρα ἀπὸ σᾶς Ἀρμοδίους καὶ ἀριστογέιτονας, ζηλωτὰς τοῦ Θρασυβούλου καὶ θιασώτας τοῦ Τιμολέοντα. ζητῶ καὶ Σωκράτας

διὰ τὰ ἐμψυχώσουν θερμοὺς φιλοπάτριδας. ζητῶ προμηθεῖς διὰ τὰ ἐμψυχώσουν τὰ πάντα μὲ τὸ πῦρ τῆς ἐλευθερίας. προσφιλεῖ τέκνα μου! σᾶς τὸ λέγω σύντομα, παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τίποτε λοιπὸν δὲν σᾶς μένει νὰ ζητήσετε, ἂν θέλετε νὰ φθάσετε στὸν κολοφῶνα τῆς δόξης.

»Εἰς τοῦτου τοῦ σταδίου τὸ τέρμα ἀγωνοθέτης ἄλλος δὲν εἶναι, πάρεξ αὐτῆ ἢ ἰδία δόξα καὶ εὐφημία, ὅπου σᾶς καρτερεῖ μὲ ἀνοικταῖς ἀγκάλαις, καὶ ὅθεν ἂν θέλετε, σπεύσατε γλίγορα· προσπαθήσατε μὲ ζῆλον νὰ μοῦ θεραπεύσετε τὰ ἀνοικτὰ τραύματα, διὰ τὰ θεραπεύσετε τὸν ἑαυτὸν σας ἀπὸ τὸ πᾶνδεινον τραῦμα τῆς βρωμερῆς σκλαβιᾶς. προσπαθήσατε νὰ μὲ εὐγάλετε ἀπὸ τὸ βῦθος τῆς βαρβαρότητος, διὰ τὰ ἀποσπάσετε τὸν ἑαυτὸν σας ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἄδου, ὅπου φρικτῶς σήμερον μέλλει νὰ σᾶς καταπιῇ, ἂν ἀμελήσετε· σήμερον ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ ἄδης φιλοτίμως θέλουν ἀντιπαλαίσει διὰ τοὺς Ἕλληνας· ἢ γαλανόμορφα θέλει γελάσει ὁ οὐρανὸς σήμερα, ἢ λυσοδῶς θέλει ἐκβακχευθῆ ἀπὸ τὴν χαρὰν τοῦ ἄδης· ἢ ἐντίμως θέλει ἐτοιμάσει ὁ οὐρανὸς τερπνὴν κατοικίαν εἰς τοὺς νικητὰς τῶν βαρβάρων Ἕλληνας, ἢ ἐπονειδίστως μέλλει νὰ τοὺς καταρροφήσῃ ὁ φρικτὸς ἄδης, καὶ θέλει μελαγχολήσῃ ὁ οὐρανός· μελαγχολία κατέχει τὸν οὐρανόν, ἄνδρες Ἕλληνες! ἀφ' ὅτου ἡ Ἐλευθερία ἐξέλιπεν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειάν μου· ἐπειδὴ δὲν ταιριάζει εἰς ἄλλον τόπον ἢ Ἐλευθερία, χῶρια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

»Μικροὶ καὶ μεγάλοι, περιφημοὶ εἰς τὸν κόσμον τόποι μου, δὲν ἔπαθαν κἀμμίαν μεταβολήν· διατρέξατε πανταχοῦ μὲ τῆς ἱστορίας τὰ ὄμματα καὶ θέλετε τὸ ἰδῆ εὐθὺς. τὰ Τέμπη, ἢ περιφημὴ καὶ ξαικουστή κοιλάδα, ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα; ὁ ὑπερύψηλος Ὀλυμπος ἢ διάσημος κατοικία τῶν θεοτήτων μετατοπίσθηκεν ἀπὸ τοὺς τόπους μου; ἢ ἐξαικουστή πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνα, ὅπου ἐγὼ ἐπρωτόπιασα τὴν δόξαν στὰ βρόχια, καὶ ἀπὸ τότε τὴν σύρω κατόπι μου, ἄλλαξε τίποτε; Ἡ Σαλαμίνα, ἢ Πλαταιαῖς καὶ Θερμοπύλαις, ὅπου ἔκαμα νὰ ἐντραποῦν βουνὰ καὶ θάλασσαις τῆς Ἀσίας, ἐπειδὴ δὲν ἠμπόρεσαν νὰ ἐμποδίσουν ἐκείνους, ὅπου τὰ τέκνα μου εἰς τοὺς αὐτοὺς τόπους κατεξωλόθρευσαν, δὲν εἶναι τὰ αὐτὰ; ὄλοι κοινῶς οἱ περιφημοὶ τόποι μου ἔλαβον κἀμμίαν μετάθεσιν; τὰ χῶματα τέλος πάντων τῆς ἀκαδημίας, τῆς Στοᾶς καὶ τοῦ Λυκείου, ὅθεν ἐμψυχώθησαν ἐκεῖνοι οἱ διάσημοι οὐρανοκέρυκες, οἱ μεγάλοι ἀνθρωποποιηταῖς καὶ ἀνθρωποπλάσταις, οἱ δευτεροὶ Προμηθεῖς καὶ Δευκαλίωνες, οἱ ὅποιοι διεμίρασαν τὸν ἀνθρωπισμὸν εἰς ὄλα τὰ μέρη, μετεμορφώθησαν, ἢ ἄλλαξαν τίποτε;

Ἐπίλογος

»Φίλοι ἀδελφοί καὶ συμπατριῶτες! αὐτὰ τὰ λόγια εἶναι τῆς πατρίδος μας." Ἕλληνες, ἂν φέρετε ἀληθινὰ αὐτὸ τὸ ὄνομα, πρέπει νὰ ὀρμήσετε καὶ ὁμοφῶνως, καὶ συγχρόνως καὶ προθύμως καὶ ἀφύβως καὶ μὲ ἑλληνικὴν ἀνδρείαν ἐναντίον εἰς τοὺς βαρβάρους ἐχθρούς μας, ὁποῦ μᾶς κατήντησαν τὴν σεβαστὴν μητέρα μας ἑλεεινὴν, καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς ἀξιοθρηνητοὺς, διὰ νὰ στερεώσωμεν τὴν ἀνεξαρτησίαν μας, διὰ νὰ ἀσφαλίσωμεν τὴν Ἐλευθερίαν μας, ὁποῦ θὰ μᾶς φέρει εἰς τὴν δόξαν καὶ τὴν εὐτυχίαν. καὶ διὰ νὰ τὸ κατορθώσωμεν ἄς μὴν ἀψυχήσωμεν οὔτε κόπους, οὔτε χρήματα, οὔτε ζωὴν. ἄς συστήσωμεν λοιπὸν ἀξιοσεβάστους ἄνδρες εἰς τὴν πολιτικὴν, διὰ νὰ θεωροῦν καὶ νὰ ἐπαγρυπνοῦν ἀπαθῶς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τῆς πατρίδος μας μὲ φρόνιμον νομοθεσίαν καὶ μὲ ὄμματα διορατικὰ διὰ νὰ καθαρίζουν ὅλα τὰ ζιζάνια καὶ εἰς τὸ πολεμικὸν ἥρωας στρατηγούς διὰ νὰ ἐφορμήσουν καὶ νὰ κατασπαράξουν τοὺς ἐχθρούς μας ὅπου τοὺς προφθάσουν· καὶ διὰ νὰ τὸ ἐπιτύχωμεν τοῦτο, πρέπει νὰ συστήσωμεν χωρὶς ἄλλο στρατεῦματα τακτικά, μὲ τὰ ὁποῖα ἐνικοῦσεν τὸν παλαιὸν καιρὸν ἡ πατρίδα μας πολυάριθμα στρατεύματα καὶ εἰς τοὺς κόλπους τῆς ὅταν ἐτόλμησαν καὶ ἦλθαν ἐπὶ Ξέρξου, καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν ὅταν ἐπῆγαν οἱ πρόγονοί μας καὶ τὴν κατατρόπωσαν. καὶ ὅσο νὰ τὰ συστήσωμεν εἶναι ἀνάγκη νὰ φέρωμεν ξένα μισθωτά, καὶ εἰς τὸν μισθὸν αὐτῶν νὰ κάμωμεν ὅλοι συνεισφορὰν ἀπροφασίστως καὶ ἀναλόγως. καὶ αὐτὰ θὰ μᾶς ἐπιταχύνουν εἰς τὸ τέλος, καὶ θὰ μᾶς γένουν διδάσκαλοι τῶν ἐδικῶν μας στρατευμάτων, διὰ νὰ κατασταθοῦν ὅλα τακτικά· καὶ ἔτσι νὰ ἀσφαλισθῇ καὶ ἡ πατρίδα μας αἰωνίως, καὶ νὰ καταλάμψη καθὼς διέλαμψε εἰς τὸ πάλαι καὶ περισσότερον.